

Ока, ойлан, көпелт, иле етир!

3/99

*Айда бир гезек чыкян ве интернет аркалы яйрадылян эркин нешир.
Эсасландыран Ё. Аннагурбан. 1998-нжи йылың ноябрында Норвегияда чап эдилип башиланды.*

Мазмуны:

- ◆ Сыясы сын
- ◆ Ё. Аннагурбан, Чын гатышыклы яланчылык сыясаты
- ◆ Дервайыс гүррүн
- ◆ Нәме этмели? Ким нәхили пикирде? (С. Ыклымов билен интервью)
- ◆ Ч. Гуровың ядыгәрлигине
- ◆ Г. Ханжар, “Зындан этдиң бу жаханы сен, фетдах!”
- ◆ Гөкдепе уршуның 118 йыллыгына
- ◆ С. Мырат, Унутмасы кын пидалар
- ◆ Асырларың гатындан
- ◆ М. З. Назар, Гысгача тарыхы сын
- ◆ Портрете штрихлер
- ◆ Команда
- ◆ Йыл башының хабарлары
- ◆ Келам-агыз
- ◆ Оппозиция хакында
- ◆ Башизм адындакы репрессия
- ◆ Хенек

*Эй, Музам, кайыл болгун такдырың перманына,
Азгыңы деңемегин өзүңден эгсик биле.
Өвгүми я шылтакмы -- болмасын первайыңа,
Санашма самсык биле.*

А.С.Пушкин (К. Гурбаннеспесовың тержымеси)

Сыясы сын

ЧЫН ГАТЫШЫКЛЫ ЯЛАНЧЫЛЫК СЫЯСАТЫ

Биринжи макала

Түркменистанда нәмелер боляр? Йыл башындан чен тутуп, бу йылда-да хемишеки чын гатышыклы яланчылык сыясатының довам этдирилжекдигини ачык айтса болар.

Догры, Түркменистанда ахырсонунда өлүм жезасыны бермек шертлейинем болса бес эдилди. Бу говы зат. Гутламалы вака. Йөне йылда алты-еди йүз адама өлүм жезасыны берен хөкүмети бейле чөзгүде гетирмегиң аңсат дүшмәндигини хем айтмалы. Хас агыр йитги чекенем голы юка халк болды. Өлүм жезасы билен бирликде Түркменистанда паракорлук гөрүлмедик дережә етди. Бу агыр ногсаның аңырсында иң улы дөвлет адамлары даг ялы болуп дурдылар. Себәби олар бу ягдайы халка хем канунчылыга гулдук этмекден хас бәхбитли дийип билдилер. Инди хөкүмет бу ягдайы бөлеклейин боюн аляр. Өлүм жезасы берленлериң дәлихана уградылан болнуп, йүз мүң американ долларына сатыляндыгының фактларыны тассыкляяр. Эмма бу тассыкламалар хақыкаты долы ачмага дәл-де, эйсем бассыр-юссур этмәге сынанышыкдыр.

Элбетде, биз Түркменистаның хөкүмети я ёлбашчылары ил-гүн хем юрт бәхбитли ишлери асла этмекчи болмаярлар диймек ислемайәрис. Белки, оларың иң болманда везипелеринде сакланмак, аз-овлак ат-атбрай алмак үчин

говы ишлер эдеси гелйәндир. Эмма оларың хемише эденлери терсине боляр. Себәби олар чынчылыга долы берилмән, ярим-ялта чын хем улы ялан билен иш гөржек болярлар. Хақыкаты боюн аласлары геленок я-да ондан хемише өрән асгын болуп чыкярлар. Шейлеликде, Түркменистанда чын ялана, дөвлет дережесиндәки алдавчылыга, халкы гүйемәге, илиң башыны чашырмага, дуйгуларыны ойнамага гулдук этдирилейәр. Өзем бу ягдай инди тогсанынжы йыллардан бәри гайталаняр ве биреййәм чын гатышыклы яланчылык сыясаты гөрнүшинде анык форма эе болды. Шу яланчылык сыясаты себәпли хем Түркменистанда не галла битйәр, не пагта өндүрилейәр, не-де башга хили өсүш бар. Ыкдысады чөкгүнлик билен билеликде чуннур ахлак кризиси эмеле гелди. Халк заяланыр, несиллер сандан чыкяр. Нешекешлик, женаятчылык өсүп гидип отыр. Соватсызлык, халкы наданлашдырмак сыясаты яланчылыгың иң бир зерур шахасы дийлип билинйәне чалым эдйәр. Гиже-гүндиз ялан сөзленйәр. Радио-телевидение, газет-журналлар башгача пикирленйәнлер үчин япык. Үстесине башгача пикирленйәнлере сөгүнчли-гаргышлы, төхметичиликли хүжүмлер хем гураляр. Оларың гара башына дава эдилейәр, чага-чугасына, доган-гарындашларына ховп салыняр.

Эйсем, бу затлар нәме үчин бейле боляр? Биз бу совала гечен йылың сентябрь-ноябрь айларында интернет аркалы ййрадылан “Бендиван диван” хем “Түркменйыкылан” атлы улы гөврүмли китапларымызда белли бир жогаплар берипдик. Эмма бу гүн вакаларың өсүши хем-де Түркменистаның халкының информатсион вакуумдалыгы себәпли ене кәбир такыкламалары зерур дийип билдик.

Илки билен, ТП-ниң алып барян ве юрдуң гутарныклы чөкмегине себәп болан чын гатышыклы яланчылык сыясаты барада. Эйсем, бу нәхили сыясат? Ядыңызда болса, түркменлериң Гөкдепе галасының этегиндәки сөвешлери, юртбасарларың ярагсыз халкың гаршысына уланан геноциди нижеме йыллар яшырылып гелнипди. Хачанда бу меселе гүн тертибинде кесеренде, нязовчылар Гөкдепе гахрыманларыны хатыраламага танклы-түрмели гаршы болдулар. Гарашмаян ерлеринден “Эдебият ве сунгатда” интеллигенцияның векиллериниң йүзленмеси чап эдиленде оларың болшуны гөрөн болсадыңыз. Шонда мен шол йүзленмә гол чекенлериң бири хем “Эдебият ве сунгатың” редколлегия агзасы хөкмүнде ТП-ниң кабинетинде “гөгермели” болупдым. Соң нәмелер боланы болса хеммә мәлим. Ол Хатыра гүни хакында Наргылыч Хожагелдиевиң тайярлан карарына гол чекди. Соңунданам Гөкдепәни өз шахсыет культуны дабараландырмак үчин уланмага башлады. Намысыны горап өлен халк гахрыманларының сүңклериниң үстүнде өз адына метжит гурдурды. “Эдебият ве сунгаты” болса даргытды, дине гара судур, бош сулба эдип гойды. Хепделигиң шол вагткы баш редакторы Ашыргулы Байрыеви иң йөнекейже ишлерде-де ишлетмән, ахырында-да чап эдилмек хукугыннанам махрум эдип гойды. Бу диңе бир мысал. Эмма шу хили мысаллар демократия барадакы гүррүңлериң аңырсында-да, базар гатнашыклары меселесинде-де, бейлекилерде-де нәче дийсең етерлик. ТП Гөкдепе гахрыманларының хатырасыны тутмак меселесине чындан я йүрекден уюп геленок, кичи дилден бәрде, аз вагтлык бәхбит арап гелиәр. Эгер ол бу меселә йүрекден ырлып гелен болсады, шехитлериң үстүнден өз адына метжит галдыртмазды, Гөкдепе гахрыманларыны адаты кабинет чиновнигиниң өнүнде баш эгдирип спектакль гойдурмазды.

Шонуң ялы-да ТП демократия, базар гатнашыклары меселелерине-де

йүрекден уюп, шондан башга гидере угур ёкдугыны, дүниәниң биреййәм шол ёлдан баряндыгыны хем онуң өсүш, прогрес үчин иң эсасы зерурлыкдыгыны билип я дүшүнип геленок. Хут шу себәбе гөрә-де онуң демократиясы антидмократия болуп чыкяр. Базар гатнашыклары диййәни болса командалайын доландырышданам ярамаз, әхли инициативалары чөклендирйән, диңе бир адамың мейлине баглы гат-гат гадаганлык хем вейран эдижи коррупция болуп чыкяр. Ярымчыклык, ярым хакыкат арасса яландан хас айылганч дийип айдан киши мамла. ТП өзүниң демократик бәслешиклере, ачык дискуссия, сөз хем пикир, метбугат азатлыгына дөз гетирмежегине говы дүшүниәр. Шонуң үчинем ол башгача пикирлилери богуп сакламаны, хабар серишделерини ысмаз эдип ташламаны, тутуш халкы гаранкылыкда серметмеги аматлы гөрийәр.

Эгер-де Түркменистанда, гараз бир мыдар эдер ялы дурмуш болан болсады, иң болманда чөрек преblemасы йити дурмасады, хәзирки хөкүмет ене бирнөче йылдан бир говы ишлер эдер, чыкалга тапар диен умыт чала көреседи, онда биз бу гүррүңлери этмесегем этмездик, юртданам гачмаздык. Өңкүлеримиз ялы иш этжек болуп көсенмесегем, гараз ярым ылалашыга кайыл болуп юрдумызда отураддык. Эмма шейле умыт ёк. Онуң ёклугының себәбем ене чын гатышыклы яланчылык сыясаты. Себәби бу ерде чын ялана хызмат этдирилйәр. ТП ол я-да бейлеки пудак боюнча кеседен бир ерлерден айдылан танкыды пикирлери энчеме айлап диңлейәр-де, Гөкдепе гахрыманларыны “дыза чөкериши” ялы бир зат эдйәр ве бу эден ишине улы сыясы пиримдир өйдүп монча боляр.

Айдалы, ол халкың милли дуйгужыкларыны ойнаманы, түркменлерден ёкары везипә адам чекмек, сүннет, гурбанлык, Новруз, роза байрамлары ялы меселелерде түйс халк оглы болан болуп чыкыш этмәни довам этдирйәр. Гечен йылың ахырында ве шу йылың башындан ол ене шол өңки ойнуна чындан гүмра болды, бирнеме гызышдам. Илки уллакан бир гүнә гечишлик ыглан этди, соң Орсыет

думасының Ашгабада гелен векиллериниң өңүнде чын ватанчы, милли бэхбитлери араян сыясатчы болуп чыкыш этди, соң атув жезасына мараторий ыглан этди, ене үч мүң төвереги адамы азатлыга гойберип, туссагдан бошанларың атларыны гадыр гижесинде эфире бермек диен ялы нысак тапды. Яшлары, хатда мекдеп окувчыларынам түрмелере айлап гөркезмек, шейдибем Түркменистанда тутуш юрды гуршап алан женаятчылыгы азалтмак теклибини орта атды. Роза байрамыны дынч гүни дийип ыглан этди.

Гелиң инди ойланып гөрелиң. Тутуш юрдуң түрмә өврүлени башгача пикирленйәнлер тарапындан энчеме йыл бәри айдылып гелинйәр. Эмма Түркменистанда йылда нәче адамың түрмә басыляны, нәче адама атув берилйәни, суд-прокурорларың йүз мүң долларлап пара аляны, нәче адамың түрмелерде өлйәни шу гүне ченли гизлин сакланып гилинди. Бу гүн болса ТП хут шу гизлинлигиң бир четини серпип гөркезен боляр ве ене “гаш бежермегиң дерегине гөз чыкарыр”. Эйсем, биз муна нәме үчин гөз чыкармак дийип ат берйәрис? Биринжиден, Түркменистан хәзир Орсьетиң агалык эдйән ве түркменлери гысачда саклаян дөврүнден хемме бабатда песе дүшди. СССР дөврүндәкиден хас айылганч талаңлар сезевар болды. Бу факт. Икинжиден, бәш мүңләп, үч мүңләп азатлыга гөйберилйән туссаглар хут шу ягдайың, еди йыллап алынып барлан ялңыш сыясатың гурбанлары. Олары азатлыга гойбермек ве гадыр гижеси атларыны эфире бермек, яшлары түрмелере айламак болса хич бир жәхтден бу меселәниң чөзгүди дәл. Себәби бу меселе ТП-ниң айдан болшундан хас чуң хем чылшырымлы. Түрмелере йылда еди мүңден он мүңе ченли адам басыляр, алты-еди йүз адама атув берилйәр дийилйәни бу агыр ягдайың хас йүлменен, сыпайылашдырылан гөрнүши. Хакыкатда Түркменистанда йылда он мүңден хас кән адам түрмелере басыляр ве ене шонча адам түрмә басылман, “ямандан

боюны сатын алып” сыяр. Бу атув берилйәнлер барада-да шейле. Түрмә басылянлардыр атув алып гидйәнлер болса өзүни сатын алып билмедиклер. Бу бизиң өз пикиримиз хем диңе өз пикиримиз хем дәл. Бу пикири бизиң МХК-ның диварларының арасында ве башга ерлерде гүррүндеш болан адамларымыз, хакыкы ягдайы билйән юристлер хем тассыкляярлар. Хут шу агыр ягдайың үстүниң ачылмагындан чекинибем хәзирки аз-кем ачыклашдырмак ойны ойналян болмалы. Шейле-де ил ичинде, хусусанда МХК-ның диварларының арасында суд-прокуратурада көк уран паракорчылыгың иң ёкары ёлбашчылардан бидин дәлдиги барада гүррүң эдйәрлер. Гой, бу гүррүңлер бу ерде галсын, вагты геленде олар барада вакаларың ичинде боланлар хас анык фактлары хабар берерлер. Эмма ТП-ниң инди бери ягдай хакында чынлакай ойланмагы, халк билен биле өз ёлунам гөмйәнлигине, бу чатак ёлдан нәче аңрык гитдигиче кын болжагына аң этмеги герек.

Нәме үчин ол ене адаты спектакларыны ойнаяр, халка иш ерлерини, айлык-гүнлүк, социал гораглар дөретжек боланок? Хут шу затларың ёклугы үчин халк тирьек, героин сөвдасына баш гошяр. Я-да болмаса, ишсизлигиң хем биканунчылыгың шейле өсйән ягдайында шу гүнки бошадылан еди мүң адамың ерине эртир секиз мүң адамың басылжагы дүшнүкли дәлми? Азатлыга чыканларың ишсизликден ене женаята баш гошжагы белли дәлми? Бу инди бирнәче йыл бәри шейле болуп гелйәр ахырын. Я-да ТП өз халкыны бирлай түрмеден гечиржек болярмы, бу оңа нәме берйәр?

Роза байрамыны дынч гүни этмек ялы оюнлар инди ол гарашылян нетижелери бермез. Себәби роза байрамындан я-да гурбанлыкдан башга гүнлерем халк ишләп баранок, йыл бойы дынч ол инди. Оңа инди бейле ач-ялаңач дынчлык герек дәл, иш герек, дүшевүнт герек. Эмма иш ёк. Хас догрусы, иш кән-де, айлык-гүнлүк, газанч ёк. Гүзеран айламак барха ве барха кынлашяр. Ишсизлере хөкүмект көмеги берленден гечен, гайта олар өлмез-өдүлик ун нормасындан хем кесилйәр. Шу

сетирлериң авторы хем вагтында ишсизлиги үчин ун нормасындан кесилип яшапды.

Эмма халка яшамак герек. Ишлемек, газанч герек. Муңа дерек онуң эден эдиминде талаңчылык габат гелйәр. Полиция-да талаяр, суд-прокуратура-да, гүмрүкчилер-де, хәкимлик-де талаяр, арчынлар-да, штат кемелтмә дүшмән галан врачлар-да кем отураноклар. Онсоң халк нәтмели? Я-ха овнук-ушак огурлык, дүзгүн бозмажыклар, адам өлдүрме, өй ярма, галыберсе тирьек-героин сөвдасы билен мешгул болмалы я-да 95-нжи йылың 12-нжи июлындакы ялы президентдир хөкүметден иш башындан айрылмагы талап этмели. Хәзирликче буларың икиси үчинем түрме гарашяр. Эмма шейле бир гүн гелер, адамлар түрмеден горкмазлар ве оларың хеммесини түрмә басып болмаз. Себәби олар 12-нжи июлдакыдан хас көпелерлер ве жебислешерлер. Йөне мунуң хас гижрәк болмагы ве хәзирки хөкүметиң оңа ченли галмазлыгы хем мүмкин. Озалы биленем хәзирки спектакллар ве халкың арз-шикаятыны хәкимлердир президентиң почта челеклери билен диңлемек ялы алдавжыклар мунуң шейле болмагына ярдам эдер. Эмма бу гүррүнем бу ерде галсын.

Эсасы гүррүң ТП-ниң хенизем 90-нжи йыллардакы азажык чын ве көп ялан билен мыдар этжек болмак угруна вепалалыгыдыр. Бу вепалылык оны хөкман хеләкчилиге элтер ве эййәм бу барада анык айтмак мүмкин. Йөне бу барада гайталап айдып отурмагам герек дәл. Шонуң үчинем биз чын гатышыклы ялан сыясатының инди халыс

юкаландыгының ене бир мысалына, министрлердир ёлбашчылар темми берлишине, оларың бир айлыгындан кесилишине үнси чекелиң. Догрусы, бу гүлкүнч бир ягдай. Эгер шол айлыгындан кесилйән ёлбашчылар диңе айлыга даңлып отуран болсалар, олары жанховлуна женаятчылыга итеклежек пурсат. Эйсем, тутуш бир ай ишлән ёлбашчыларың чагалары какалары себәпли ач отурмалымы? Бу оваррам, ёлбашчылар айлыксызам гүнүни гөрер диенде-де, меселәниң ахлак тарапам бар. Икинжиден болса, бу чәрелер, ол-а айлык кесмек экени, ишден бошатмагам хич хили нетиже беренек. Соңкы еди йылда нижеме адамлар гомалып ёлбашчы ишде ишледилер ве бир гүн башлык болмадык ялы тайып гитдилер. Элбетде, оларың арасында герегини эдиненлер, хакыны гидермедиклер хем болды. Эмма геп мунда дәл, геп системаның ишлемейәнлигинде. Оны мыдама түрме, ишден бошатма, айлык кесме, башга пикирлиери янамалар, хабар серишделериндәки яланчылык, галп шөхрата ковалашмак, сыясы спектакллар билен берчинлемели боляр. Эмма бу хем нетижесиз. Шу себәбе гөрә-де Түркменистан хем ыкдысады, хем сыясы бабатда багрыны ере берди. Эмма режим муны боюн алмаяр ве демократик өзгеришлере, көппартиялылыгы, сөз хем метбугат азатлыгына гаршы дурмагыны довам этдирйәр. Диктаторың даш шекиллерини барха беленде галдыряр, олары гызыла гапаяр. Бу эййәм ялңыш ёлдан мейлетинлик билен ыза гайдылмажагының аламатыдыр. Эйсем, бу ерде нәхили чыкалгалар бар? Булар барада икинжи макалада гүррүң эдерис.

Ё. Аннагурбан.

Дервайыс гүррүң

НӘМЕ ЭТМЕЛИ? КИМ НӘХИЛИ ПИКирДЕ?

“Меркези Азияның постсовет дөвлетлеринде адам хукукларының

бозулмаларының пидаларының халкара фондуның” президенти Сапар Ыклымов билен интервью

-- Соңкы дөвүрде Түркменистаның Бирлешен оппозициясы барада кән эшидилйәр. Эшидишимизе гөрә, сизем ТБО-ның ёлбашчы агзаларының бири. Эйсем,

сизиң пикириңизче, хэзирки дөвүрде оппозицияның баш везипеси нэме?

-- Илки билен, Түркменистаның Бирлешен оппозициясы барада. Оппозиция энтек бу сөзүң долы манысында гурамачылык тайдан гутарныклы формирленмеги башарман гелйэр. Шонуң үчинем оппозиция ёлбашчылык меселесини дине вагт хем даш-төверегимиздэки адамларың өзи кесгитлэр. Эгер бу барада өзүм бир зат айтмалы болсам, мен өзүми хич хили ёлбашчам, лидерем хасап эдемок.. Илкинжи нобатдакы везипелер барада айдыланда болса, бизе позитив платформаны ишлэп дүзмек, режими танкыт этмекден юрды өсдүрмегин сыясы-ыкдысады программаларыны тайярламага гечмек зерур. Түркменистаның хэзирки хөкүмети иругич, ган билен я гансыз, хөкман я-ха гитмели болар, я-да оңын өзгеришлере тарап япланмалы болар. Йөне шу гүнки реал ягдай хэзирки хөкүметиң ислендик халатда өз ызында багрыны ере берен, ач-ялаңач ве йыкык хараба өврүлен хем-де шу бела-бетерлериң эхлисинден билеликде гелип чыкян мүң бир ховп-хатарлы юрды галдыржаклыгыны гөркезийэр. Бу ёлда бизиң өңүмизде илкинжи кесержек ховп-хатарларың бири болса миллетчилик билен сыясы овнукчыллыкдыр. Өзүни оппозиционер сайян адмларың көпүси энтек шунуң ялы постсовет чэклиликлерден долы сапланып биленоклар. Бу ерде дүйп меселе хэкимлик угрунда гөреш я-да оны йөне гүйч билен чалшырмак дэл, гүррүң юртдакы эхли сыясы-ыкдысады системаны чалшырмак барада баряр. Эгер муңа догры дүшүнилмесе, бир хөкмүрованың йыкылмагындан, өңки совет дөвлетиниң харабасындан өсүп чыкмагы башаран хөкмүровандан дүйпден башгача, хас ховплы хөкмүрован хем дөрэп билер. Шонуң үчинем бизе “ачык жемгыет” платформасында хас берк жебислешмек герек дийип пикир эдйэрин. Бу өрэн мөхүм, эгер шейдилмесе, бизиң голтугымызың

ашагында хас эрбет ахлаксызлыгың гизленип галмагы гаты эхтимал. “Ачык жемгыетсиз” хайсыдыр бир демократия хакында гүррүң этмегем кын.

-- Эйсем-де болса, шунча йылың булашыклыгындан, биканунчылыкдан соң, Түркменистандакы кризисден парахатчылыклы ёл билен чыкып болармы?

-- Хэзирки хөкүметиң юртдакы ыкдысады ягдайы үйтгетмэге практики мүмкинчилиги ёк. Шонуң үчинем ол иругич өз ыгтыярлылыгыны йитирмели болар. Ол муны парахатчылыклы ёл билен этмек ислемез, себэби бу онуң үчин өлүме барабар. Хөкүмет өз халкына гаты кэн яманлык этди. Өзем ол муны билмезликден дэл, билип, аңырсына гечип этди. Шонуң үчинем хэзирки хөкүметиң сыясы сахнадан гитмегиниң өңүсырасында онуң өзи тарапындан миллетара ве тире-тайпа агзалалыгыны өжүкдирмек эсасында гурналан ичерки гандөкүшикли хаосың болмагы-да гаты мүмкин. Бу эсасдакы агзалалык тохумлары хениз совет йылларындан сепилип гойлан. Хэзирем олар бир о ерде, бир бу ерде шинелэп-өсүп отырлар. Түркмен оппозициясының хэзирки гурамачылыксыз ягдайы шонуң ялы душманчылыклы чыкыша алданмагының ахмаллыгы биленем гаты ховплы. Шу себэпденем, башда говшаграк болса-да, жемгыетчилик-сыясы гурамалар зерур. Вагты-сагады гелип, аматлы ягдай дөрөнде, олар гүйч топламагам башарарлар.

-- Хэзир Түркменистанда туссагары азатлыга гөйбермек, президентиң почта ящиклерини дөрөтмек диен ялы сыясы оюнлар ойналяр. Бу затлардан чен тутуп, режим атасы өз ёлуны үйтгедер диен нетиже чыкармак мүмкинми?

-- Берк гурамачылыклы жемгыетчилик ве сыясы бирлешмелериң ёклугы үчин түркмен жемгыетчилиги гаты говшак. Бу ягдай диктатор, хэзирки хөкүмет үчин өрэн аматлы. Шонуң үчинем жемгыетчилигиң бу ягдайы хөкүмет тарапындан хер эдип-хесип эдип сакланжак я-да дүрли баханалар

эсасындакы тутха-тутлуклары ве алдавлары уланмак, адамларын догумлырак бөлегини кәбир эглишиклер хем сылаг-серпайжыклар билен сатын алмак ёлы билен узага чекдирилжек болнар. Эмма бу ерде Ныязовың ол я-да бейлеки угурларда чынлакай үйтгешикликлери амала ашыржагына ынанмак жуда йөнтемлик болар. Сясы нгазарьетиниң жуда келтелиги үчин ол өзүниң сыясатыны үйтгетмек пурсатларының әхлисини элден гидерди. Йөне онуң артистлиги ве икийүзлүлиги телпек гойдуяр. Ол озал барып ятан “гызыл” коммунистди, соң галпдемократ болды ве коммунистлериң үстүне тапан хапасыны совурмага башлады. Йөне ол дерисини үйтгедип, үчүнжи, дөрдүнжи ролларда-да гаш чытман ойнап билер. Бу онуң янында сув иченден энайы дәл. Онсоң онуң хачан реңкини үйтгетжегини өз вагтында кесгитлежек болубам бир гөр. Эйсем ол гүнбатар аудиоториясына өзүни совет дөврүнде “гызыл хораз” болан дәл-де, межбуры “боялан” эдип гөркезмәни башарды ахырын. Элбетде, оңа ынаныланы я ынанылманы башга гүррүң, эмма онда шейле укыбың барлыгы, өзем шейле ягдайда йүзүниң дагам гызармаянлыгы велин хак. Ички сыясатда болса ол, гөр, нәхили масгарабазлыклар гурнаяр? Өзем бу ерде ховплы зат шу, ягны онуң адамларын өзүне ынанмагыны я ынанмазлыгыны хөкманы шерт эдип гоймаянлыгы. Ол бу хили пәсгелчиликлери өзболушлы, өзүче еңип гечйәр. Кимиң башыны сыпаяр, кими горкузяр, кими болса күл-оврам эдйәр. Өз пикир-ойларыны дашына чыкармага, айтмага хич кимиң, шол санда Түркменистанда ишлейән гүнбатарлы иш адамларыныңамак хакы ёк. Эгер олардан кимдир бири атанлыкда, билмезликден бир-ярым нәсаз сөзи агзындан гачырайса, шол фирма Түркменистанда дурарлык галмаяр. Онсоң ерли илат барада-ха гүррүнем эдип отурмалы дәл. Эгер шу гүн онуң аялындан я-да чагаларындан өз мәхрибан адамыңыза я какаңыза ынаняңызмы дийип сорасалар, олар диңе эгинлерини

гысып оңайсалар герек. Шонуң үчинем сиз олары Түркменистаның чәклеринде я-да жемгыетчилигиң өңүнде хич вагт гөрүп билмерсиңиз. Себәби олар өзлериниң шейле улы дережелерине гарамаздан жемгыетчилигиң назарындан гизленмәге межбур.

-- Эйсем өзи үчин шейле ырга, шейле гүмүртик хем ховплы ягдайда С. Ныязов киме ве нәмә даяняр?

-- Ныязовың хәкимieti халка даянмаяр. Догры, хемме ерде онуң халк тарапындан бирагыздан голданынлыгының мысалы хөкмүндәки 99,95% гөркезижини гөзүңе сокайжак болярлар. Эмма бу хакыкатда терсинедир. Онуң хәкимieti диңе жеза берижи механизме ве дашаркы дүңйәден япык жемгыете, юрдуң ичинде сөз ве метбугат азатлыгының болмазлыгына даяняр. Президентиң хиле-мекирликлери адамлары гара горкуда сакламага көмек эдйәр, бу меселеде ол өңүне гечип болмажак уссат. “Агзыны аларт-да хөкүм сүр” усулыны ол уссатларча уланяр. Хатда гүйч министрликлерем бир-бирине гаршы гойлан. Эгер олардан хайсыдыр бири бейлекини шугулламасыны бес этсе, шол бада ишинден эл ювяр. Президент юртдакы әхли мөхүм везипелери шейле принципде сакляяр. Мен бу везипелерде отуран ве отуран адамларын көпүси билен гүррүңдеш болдум, көпүсини болса якындан танаян. Шу себәбе гөрә-де хәзир түркмен министрлери адам жайламага гидилеңде-де биле бир машына мүнүп биленоклар. Эгер олардан кимдир бири бейлекисиниң машынына мүнәйсе, ики саны министрин “өзара хүммүлдешип” башландыгы барадакы хабар шол бада ёкарык барып етйәр. Бир-биреги шугулламак везипели адамларын эсасы борчларының бири болуп дуяр. Бу борч оларын бойнуна ёкардан айдылман-дийилмән дакылан ве гүңделик чәре ялы бир зат. Таңрың гүни болса, түркмен айтмышлайын, дарыдан кән, хатда ая, йыла-да салым ёк, шол гелип-гечип дур. Онсоң, везипеде сакланмак үчин бир затлар этмели, хатда иң овунжак затлара ченли шугулламалы, кәте болса өзүңден бир

затжагазлар ойлап тапмалы хем боляр. С. Ныязов бар вагтыны хем пикирини өз төверегиндекилер хакында, йөнекей ишгәрлерден иң ёкары везипелилере ченли, оларың хер бири барада маглумат, компромат йыгнамага сарп эдйәр. Шонуң үчинем онуң мекдеп оқувчыларына-да дүшнүкли йөнекей меселелере хем дүшүнмейәнлиги гең дәлдир. Эгер сиз онуң сөзлән сөзлериниң сәхелче дөвүр хронологиясына үнс берип гөрседизиң. Шонда онуң сөзлеринде хич хили логики ызыгидерлигиң ёкдугына мазалы гөз етирерсиңиз. Эмма муна дерек онда ят тугулан шыгарлар, ол я-да бейлеки дөвүрде мода болян дабаралы сөзлер нәче дийсең бардыр. Йөне ол сөзлериң аңырсында айдылян вагтында-да, ондан өнем, соңам хич зат ёкдур. Шонуң үчинем онуң телевизор аркалы гөркезилйән хем эшитдирилйән чыкышларыны башындан ахырына ченли диңлемек гаты кын. Онсоң онуң министрлери ве бейлекилери диңе шугулчылыга хөтде гелип билмәнлиги себәпли ишден бошатмагы гең-таң зат дәл. Башга бир тарапдан болса, ол я-да бейлеки пикири өне сүрмегиң, инициатива гөркездемегиң, пикир ве сөз азатлыгының долы гадаган ягдайында везипели адамларың шейле йыгы-йыгыдан ишден гитмегиниң себәбини кесгитлежек болмагам боланок. Йөне С. Ныязовың голайында идили адам болуп абат галмак практики тайдан мүмкин дәл дийип ачык айдып болар. Шонуң үчинем онуң төвереге жемгыетиң өңдебарыжы бөлегине дәл-де, галындысына хас бетер чалым эдйәр. Онсоң о ерден нәхилидир бир даянч гөзлемек маньсыз. Жемгыетчилик болса әхлиумумы ынамсызлык, бир-биреге шүбхе билен яшар. Бу ягдайың дөремеги хем сакланмагы үчин йөрите гуллукар аз тагалла эденоклар. Шу-да Ныязовың даянч нокадының эсасы. Шу эсасда ол аз зат газанмады, хәзирликче өзүне ынамам бар. Йөне ол өз гаршысына дилдүвшик эдилмегинден, хусусан-да гүйч гурамаларындан өлер ялы горкяр. Олар болса диңе аматлы пурсатың гелерине

гарашярлар. Көплер кеседен түркмен жемгыетчилиги шейле сыясаты болаймалы зат хөкмүнде кабул эдйәр дийип кесгитлейәрлер. Йөне бу эдил бейле-де дәл. Биринжиден, жемгыетчилик инди көп вагтдан бәри Ныязовы ек йигренйәр. Эгер ким муна шүбхеленйән болса, өзүнде азажык гайрат тапсын-да, халкың арасына барып, оны диңләп гөрәйсин. Элбетде, бу дүйпден ховпсуз дийип болмаз. Себәби хөкүмет халкың сесиниң хич ерде эшидилмезлиги үчин әхли чәрелери гөрйәр.

-- Элбетде, биз сизиң С. Ныязов хәкимиетден иру-гич гитмели болар диййәнениң билен ылалашярис. Йөне бизиң халкымызың шу пассивлигинде Ныязов гиденден соң нәхили үйтгешикликлер болар?

-- Бу бабатда гаты узага середип бир зат айтмак кын. Йөне бир зат дүшнүкли, шахсыетпаразлыгың гайталанмак мүмкинчилиги гаты чөкли. Элбетде, бу хемме тагалла дүйә тежрибесини уланмак билен канунлар аркалы сазланын акыллы-башлы дөвлет механизминиң гурулмагына гөнүкдирилен ягдайында шейле. Шейле сыясат сыясы-ыкдысады төвекгелчиликлере йүз урмак зерурлыгыны арадан айрар. Юрдуң ыкдысадыети чалт депгинде өсүп башлар. Яралары бежермәге мүмкинчилик дөредилер. Аслында, адам ресурслары хем тебигы байлыклары билен юрдуң ыкдысадыетини дикелтмек бейле бир кын меселе дәл. Мунуң үчин зерур болан эсас хәзирликче сакланып галды. Йөне шу ягдай сүйндүрилмегини довам этсе, я-да галп демократия ойны гөрнүшинде бир-бирекден өч алмак, хаклашмак ялы затлар билен утгашып башга угурлара гөнүксе, бир сөз билен айдыланда акыл-пайхас рүстем гелмесе, онда кризис чуңлашар. Тасдан яшларың 2/3 бөлегини гуршап алан нешекешлик ялы милли бетбагтлыгың диңе еке өзем әхли өңегидишлик херекетиниң бадыны алып билер. Гынанчлы ери, шейле айылганч хеләкчиликли кынчылыклар юртда бир я ики дәл, олар кән ве ене топланып-үйшүрилип гидип отыр.

-- Эгер сизиң өзүңизе хәкимиеге гелмек миессер этсе, илкинжи нобатда нәмелер эдердиңиз?

-- Мен хәкимлик барада өңем пикир этмәндим, шиндем эдемок. Геп хәкимликде дәл. Онсоңам хәкимлиге кимиң гелжегини халк кесгитлемели. Бу халкың хукугы. Хәкимлер гелерлер ве өзлерине иш үчин берлен мөхлети гутарып гидерлер. Элбетде, С. Ныязовың хәкимиеге гелши ялы, өзүң өзүне 99,95 процент сес бердирмек системасындакы сайлавлар билен дәл. Бейтмек сайлава дәл-де, хәкимиеги басып алмаклыга хас гаты чалымдаш. Сайлавларың белли бир системасына эерилмедик ягдайында кануны хөкүметиң болмагы мүмкин дәл. Гарашсызлык гүнүнден бәри болса Түркменистанда кануны хөкүмет ёгам ("Даянч" журналының 1991-нжи йылдакы 1-нжи санындакы Түркменистаның Юстиция Министрлигиниң баш управлениесиниң начальниги Ыклым Ыклымов билен гечирилен гүррүңдешлиге серет!). Дөвлет гурлушында иң мөхүм зат Конституция аркалы адам хукукларының гораг системасыны үпжүн этмек ве шу горагларың кепиллигини үпжүн эдйән хем-де дөвлетиң эсасы хөкмүнде Конституцияның хут өзүнем гарап саклаян механизмлердир институтлары дөрөтмек болуп дуряр. Бу затларам япык жемгыетда амала ашырмак асла мүмкин дәл. Шонуң үчинем бизиң ачык демократик жемгыете гелмегимиз герек. Жемгыетиң дүңйәден, хәкимиеги болса халкдан букулжырап яшажак болмагы ин айылганч бетбагтчылык. Бизиң айдян демократик механизмлеримиздир институтларымызың хакыкат йүзүнде нетижели ишләп билмеги үчинем жемгыетиң ачык болмагы зерур. Хәкимиеги шахалары болса өзара сазланан болмалы. Сөз ве пикир, метбугат азатлыгы барадакы меселе биринжи орунда дурмалы. Булар жемгыетиң айнасы болуп хызмат этмели, ерине етирижи хәкимиеги тур-отур

керсен гетирем, юмуш огланам болмалы дәл. Постсовет гиңишлигиндәки соңкы еди йылда вакаларың өсүши, хусусан-да Орта Азия регионьндакы вакалар демократик механизмлер болмадык ягдайында дөвлет гурлушының әхли формал атрибутларының ве эсасы канунларының хөкүметиң хер дүрли айыпларыны япмага гуллуқ эдйәндигини гөркезме кемини гоймады. Мысал үчин, ине, Түркменистанда хатда Адам хукуклары институты хем бар-да. Йөне, гөршүмиз ялы, бу жемгыетчилик гурамасы дәл, дөвлет гурамасы, өзем гөс-гөни президенте гарашлы. Бу затларың хеммеси урдум-шалыклы биканунчылыгы бассыр-юссур этмек үчин уланыляр. Шейле институтың Түркменистандакы ялы гөрнүши дүңйәниң хич бир демократик юрдунда ёк, гөрлүп-әшидилен дәл асыл. Я-да болмаса метбугат барадакы кануны алып гөрәелиң. Ол Конституция аркалы хем беркидилен. Йөне ханы екеже артыкмач сөз айдып гөр, эртеси гөзүңи түрмеде ачарсың. Өзем артык сөз айтдың дийип басмазлар, хайсыдыр бир тослама женаят иши билен айыпларлар. Онсоң сен айдан сөзүң хаклыгыны дәл-де, эйсем өзүңиң женаятчы дәлдигиңи субут этмели боларсың. Постсовет дөвлетлериниң Конституцияларында адама бир топар хукуклар берлен ве олар барада етерлик айдылан. Хас догрусы, олар дүңйәниң бейлеки юртларының Конституцияларындан есерлик билен гөчүрилен. Гынанчлы ери, оларың ишлемейәнлигинде. Шонуң үчинем эсасы меселе канунларың болмагында я санында дәл, оларың ишлемегинде.

Ыкдысады планда болса, илкинжи нобатда кадалы ыкдысады гатнашыгы дикелтмели, ягны йөнекейже пул-харыт доланышыгыны дикелтмели. Өзем муны социал програмалардан, гөнүден-гөни "адама" мая гоймакдан башламалы. Бу, биринжи нобатда, чагалара ве гаррылара көмек пулларыны төлемегин йөрите дүзгүнини гиризмек болмалы. Икинжи нобатда магарыф пудагыны, саглыгы саклайшы ве ылмы шу дүзгүне салмалы. Пул-харыт доланышыгының башлангыч херекетине алып гелжек сатын алыжылык укыбы болан

ички базары дикелтмели. Элбетде, булар энтек улы депгинли өсүш үчин етерлик дэл. Йөне булар доланышыгың зерур минумымыны үпжүн эдер. Бу төлег дүзгүни 16 яша ченли чагаларың эхлисини өз ичине алмалы. Чагалар үчин гөни төлеглер айратын алнан ве белли бир максада гөнүкдирилен болмалы. Бу төлеглер башлангыч ве орта билим системасыны хем-де халкың сарп эдйән харыгларының өнүмчилигиниң белли бир бөлегини, шейле-де бир топар бейлеки пудақлары херкете гетирмәге ярдам берер. Ёкары ве йөрите орта билим пуллы болмалы, дөвлет бу угры узак мөхлетлейин карз пул билен үпжүн этмели. Бу система 10-15 йылың чөгинде долы өзүни үпжүн эдип билер. Реформаның эсасында шу гүнки ысмаз хала салнан гозгап болян ве гозгап болмаян эхли эмләги, интеллектуаль, мадды, малие серишделери бириянужундан ыкдысады доланышыга чекмек йөрелгеси ятмалы. Шонуң ялы-да бу йөрелге гөркезилен механизмлериң бюжете гөс-гөни гарашлылыкдан чыкмаклығыны назарламалы, асыл максат шу болмалы. Себәби олар гинелдилен өнүмчилик билен бирликде өз ширесинде ака-гана гайнап бишмели. Шонда олар бюжет етмезчиликлеридир сыясы сарсгынларам, хөкүмет чалшыгам аз тәсир эдер. Бу меселелер барада биз ене бир сөхбетдешликде хас төвереклейин хем анык гүррүң эдип билерис.

-- Шу ве шунуң ялы овадан хем гулага якымлы гүррүңлер Түркменистаның хәзирки режими тарапынданам башда кән айдылды. Эйсем, сизиң бу айдян затларыңызың илкинжи этабыны дурмуша гечирмек үчинем уммасыз серишде герек. Юрт болса гүнүни санап тозар. Шейле ягдайда хөкүмет эхли зады тәзеден башламага серишдәни ниреден алмалы?

-- Түркменистанда бу айдылян ишлер үчин серишде нәче дийсең бар. Өзем олар эл йүзүнде, улы илиң аяк астында ятыр.

Бу серишделер хөкүметиң юрдун ыкдысадыетини базар шертлеринде доландырмак ислемезлигинден я-да башарныксызлыгындан ыкдысады доланышыкдан айрылып ташланан. Муңа өзүниң эхли актив ве пассив бөлөклери билен гозгап болмаян эмләгиң хеммеси гирйәр. Шейле-де коммуналь төлеглерден башлап бу угурдакы эхли овнук-ушак пудақлар, сервис, хызмат системасы хем дуршуна резерв. Интеллектуал угурда-да серишгде кән. Йөне буларың эхлиси өрән ойланышыклы базар механизми ише гиризилеңде жанланып билерлер. Олар пулуң эмиссиясы билен дең ягдайда херекете гелмели, өңе-де дүшмели дэл, ыза-да галмалы дэл. Йөне, өңем айдышымыз ялы, буларың хеммеси хакыкы базар механизми ише гиризилеңде ве шоңа гөрә хакыкы базар шертлери дөрөдилеңде херекете гелер. Скервис, ягны хызмат инфраструктурасы гошулмадык, дине ялаңач мадды өнүмчилиге гөнүкдирилен ыкдысадыетиң гөврүми өрән чәкли боляр. Сиз муңа дүңйәниң ислендик өсен юрдуның ыкдысады гурлушына үнсли сын этсеңиз хем ап-аңсат гөз етирерсиңиз. Ол ерде мадды өнүмчилик, сенагат ве оба хожалыгы билеликде алаңда 30-35 процентден кән дэл, галан бөлеги болса, 65-70 процент төврегинде сервис, ягны хызмат пудагы тутяр. Хызмат шол өндүрилен өнүмиң я-да харыдың метр ве тонна өлчеглеринде кесгитленмейән, эл билен элләп я бурун билен ысгап дуюп болмаян бөлеги. Ил ичинде айдылышы ялы, бурк урубам дуранок, үйтгешик бир аграмам ёк, йөне бахасы гыммат. Серишделериң бейлеки бир бөлеги болса тебигы байлыклардан ыбарат. Бу угурдан гелйән серишделер гарашсызлыгың илкинжи айларындан бәри нетижесиз, хас анык айдыланда болса нәдогры уланыляр. Ол бейлеки серишделери жаңа гетирмәге, активлешдирмәге дэл-де, эсасан маяны өли, жаңсыз-херекетсиз гөрнүше гечирмәге гөнүкдирилди. Тебигы байлыклардан гелйән серишделериң азындан 70-75 проценти чагалара көмек пулуны төлемәге гитмели. Бу дине ынсарперверлик нукдай назарындан дэл, эйсем арасса ыкдысады нукдай назарданам

шейле болмалы. Шейле эдилмеги ички базарың сатын алыжылык укыбының кепилликли дережесини сакламага ярдам эдер. Хут шу ягдай нетижесинде-де көп пудаклар үйтгешик бир төвекгелликсиз хем катаклизмсиз өсүп-өрнөп билер. Үстесине, бу серишделер шол бир вагтда валюта этиячлыкларына-да ярдам болар. Өз гелжегиңе мая гоймагың нетижели болжагы жеделсиз. Бош чаңап ятан ерде, ызгар-нем берилмесе, Гүн нур сачмаса, ол-а ортача интеллектуаль гүйч экени, от-

чөпем гөгермейэр. Дөвлет өз гелжекки салгыт төлейжилерини өсдүрип этишдирмели хем окатмалы. Бу принципде гаты кән ве өрән уммасыз маны бар. Шунун ялы системаны өврнемек хем ишлөп дүзмек үчин мен шу гүне ченлем аз вагт сарп этмедим ве бу иши хэзирем довам эдйэрин.

Хабарчымызың бу гүррүңдешилигиниң довамыны “Юрдуң” индики санларында окарсыңыз.

Чарымырат Гуровың ядыгэрлигине

“Зындан этдиң бу жахананы, сен фетдах!”

Халк гахрыманы Чарымырат Гуровың Байрамалы түрмесинде гыналып өлдүриленине бир йыл долды. Антихалк режим оны тогсан бэшинжи йылың 12-нжи июль демонстрациясының гурамачыларының бири хөкмүнде илки он йыл азатлыкдан махрум этди, соң түрмеде гынап өлдүрди. Чарымырадың ёлдашлары Гулгелди Аннаныязов билен Гурбанмырат Мәмметназаров болса хенизем түрме азабыны чекип отырлар.

“Азиялыларың диңе күпесине дәл, аңына-де енчмели” диен сыясаты озал кесекилер уланан болса, инди оны түркмениң өз ичинден чыкан президент уланяр. Ол шол томус гүнүниң сэхеринде демонстрантлара өз министрлериниң үсти билен геплешик гечирмеги, дүшүнишмеги теклип эдипди. Чинли-дережели адамларың президентиң адындан айдян сөзлерине ынанан июлчылар даргашандан соң болса тутхатутлук башланыпды. 12-нжи июлчылары сапарполияның порсы камераларына габап, уруп-енжиңип сораг эдипдилер. Озалам чөреги гайгы йүзлерче өйлере сапарманатда агыр жеримелер салныпды. Гынамалардан ве телевидение аркалы “тоба этдирмелерден” соң көшүли йигит Суханберди өзүни хелэклөпди.

12-нжи июлчылары хөкүмет тирьеккешликде ве бейлеки женаятларда,

хусусан-да зандыман хулиганчылыкда айыплады. Эмма олар Ашгададың көчелеринде екеже айна-да дөвмөндилер, жебис хатар билен Хитровкадан Молланепес театрына ченли парахат йөриш эдипдилер ве хөкүметиң хем президентиң иш башындан чекилмегини, эркин сайлавлары, сөз ве метбугат азатлыгыны, көппартиялыла ёл ачылмагыны талап эдипдилер. Бу талаплар женаятчы хөкүметдир президентиң зэхресини ярыпды. Себэби олар мүйнлерини говы билйэрдилер ве халк 12-нжи июлчылары голдан ягдайында өзлериниң түрмө гитмели болжакларына магат гөз этирийэрдилер. Эмма халк өз гахрыманыларыны голдап билмеди, эжиз болуп чыкды. Мерди-мердан болуп хак ишиң, өз хак-хукукларының горагына чыкмагы дәл-де, гул-кайыл, мэтөч хем есир болуп яшамагы сайлап алды. Чарымырат нересе өз өйүнде 12-нжи июлчылара дуз-тагам беренде йүрегинде ягшы арзулары беслөпди, ил-гүнүниң азатлыгыны ниет эдинипди. Эмма оны сапархөкүмет ёвуз төхмет билен гынап өлдүрди. Бу намартлык эркин хабар серишделери аркалы бүтин дүниё долды. Эмма диктатор өз ганхорлугы барада ягшыдан-ямандан дил ярмады, өлдүрдимем диймеди, өлдүрмедимем,

шейдибем ол түрмеде амала ашырылан
ганхорлугың аркасында дуряндыгыны, өз
халкынам, онуң эрк-ислегинем,

хукукларынам эсгермейэндигини ене бир
гезек мәлим этди.

*Песлик хемме иллерде бар,
ачгөзлүк, ач калпылык,
түкениксиз галпылык,
ялан ене-де,
хем бейик кайыллык,
билсеңиз эгер,
я аам кайыл бор,
я уруш еңер,
жең еңер, гырлышык, ган рован бор,
диш ерне диш, жана-жәң рован бор.
Гөзе-гөз чыкармак рован бор ене,
адам гайдып гелер көне керсене.
Пушкиниң кемпирниң керсенне гелер,
башга зады билмез, керсенни билер...*

Вакаларың логикасындан, соңкы
йыллардакы атха-өлдүрликден, басха-
урлукдан чен тутулса, Түркменистаның
хөкүмети хем онуң баш инженери өз
халкының ганыны дөкмөктөн биржигем
чекимейәр. Нәхак гандан горкмаяр.
Эйсем муңа хайп диймөктөн башга нәме
айдып болар?

Биз “Юрдун” редакциясының
адындан Чарымырат Гуровың эне-

атасына, машгаласына, доган-гардашларына,
пикирдешлерине гайрат эдиң диййәрис. Хак
иш иру-гич дабараланар, каст эден пест
болар, азаның башына өз пәли етер. Йөне
хак иш Чарымырат ялы герчеклер халк
тарапындан голдананда хас ир дабараланяр,
ёгса-да кәте гаты гижә галяр, хатда
дабараланман хем билйәр...

Гара Ханжар, өз хабарчымыз.

*Халкың өңи чохдур, ыкбалың яман,
Я өлер сен, я зындандыр бигүман,
Тагтың сынып, дийме галар мен аман,
Чүнки зәхер кылдың наны, сен фетдах!*

Магтымгулы

Гөкдепе уршуның 118 йыллыгына

УНУТМАСЫ КЫН ПИДАЛАР

1881-нжи йылың 12-нжи
январында, 11 сагат 20 минутда Гөкдепе
галасы партладылыпдыр. Диңе галаның
партладылан еринде азындан 700 адам
өлүпдир. Руслар ярагсыз илаты яш-
гарры, аял-оглан-ушак диймән гылычдан

гечирипдирлер, түпеңиң найзасына
мүндүрипдирлер, атыпдырлар. 70 топ
галаның ичини ока тутупдыр. Соң бу
геноцид барада русларың өзлери хезил эдип
языпдырлар. Гала йыкыландан соң гума
босан илаты топ окуна тутупдырлар.
Оларың гиден ёлы чага, аял-эркек
жесединден долупдыр. Босгунларың
ызындан хәзир, демократик Москвада
хейкели дикилен Скобелевиң өзи ковупдыр.
Диңе шол ковгының өзүнде 8 000 адамың

гырландыгыны Скобелев эли билен язып галдырыпдыр. 23 гүне чекен габав дөврүндө түркменлер 7 000 адам йитирипдирлер. Галаның алнан гүни хем онуң ичинде шонча адам өлдүрилипдир. Габав дөврүндө ве галаның алнан гүни өлен адамлары түркменлериң өзлери 20 000 адам хасаплапдырлар. Юрт угрундакы мукаддес урушда Ханмәммет аталык, Оразмәммет хан ялы мердана адамлар, Дыкма сердарың оглы Акберди хан дагы хем вепат болупдырлар. Галаның сынан гүни 3 000 говрак аял-гыз есир алныпдыр. Олары түркменлери ызларына гетирмек үчин гирев хөкмүндө саклапдырлар. Гөкдепе галасының ичине габав дөврүндө 872 000 түпең оқы, 12 400 топ оқы, 224 ракета, пъяда гошун тарапындан 273 мұң, атлы гошун тарапындан 12 500 ок атылыпдыр.

Гала алнандан соң Скобелев 4 гүнлөп талаң ыглан эдипдир. Рус офицерлери, айратынам топчулар көп халы олжа алыпдырлар. Топчулар окдан бошан гапыржакларына ченли халыдан долдурыпдырлар. Петербургдан, Москвадан, Кавказдан офицерлериң аяллары хат язып, эрлериң халысыз доланып гелмезлигини талап эдипдирлер. Соңра бу халыларың бир чети Парижиң Гоусман бульварындакы Азия өнүмлери дүканына барып етипдир.

Гөкдепедө гырлан адамларың жесетлери энчеме гүнлөп мейданда порсап ятыпдыр. Жесет жайламак үчин гулчулыкдан бошадылан 500 саны күрт есири ишледилипдир. Оларам жесет

жайламагың дерегине талаң билен мешгул болупдырлар. Гелин-гызларың алтын гулакхалкаларыны гулаклары билен кесип, бармакларындакы көкенли йүзүклериңи бармаклары билен чапып алыпдырлар. Гулчулыкдан бошан парс есирлери озал текелер тарапындан есир алнан гелин-гызларымыз дийип, түркмен гелин-гызларының иң говуларыны сечип-сайлап алып гидипдирлер.

Шол дөврүң рус харбы ишгәрлери бу гыргынчылыгың себәбини, хамала 1879-нжы йылда русларың түркменлерден еңилмегиниң рус гошунының шөхратына шек етирендиги, шонуң үчинем түркменлери гөз эдип жезаландырмагың, рус ярагының шөхратыны дикелтмегиң зерур боландыгы билен дүшүндирйәрлер. Эмма бу эсасы себәп дәл. Эсасы себәп түркменлериң топлы-топханалы, дүзгүн-нызамлы гошунының, акыллы-башлы хем канунлы дөвлетиниң болманлыгы, диңе алла бардыр дийип яшанлыгы. Бизиң бу хатыра гүнүндө шол агыр йитгилери, элхенч гыргынчылыгы ятлаянымызың себәби хем шол. Эгер биз өзүмизиң кемаллы дөвлетимизи гуруп билмесек, шол тарыхы биагырлыгымызы довам этсек, ай, алла бардыр дийип, гысмасыз затлара дишимизи гысып йөрсек, Гөкдепе гыргынчылыгы бизиң башымызда хемише дур, бар дийип билмели. Муны хич ким ядындан чыкармалы дәлдир.

*Тарыхы материаллар эсасында тайярлан
Сейит Мырат.*

Асырларың гатындан

Мухаммет Зерип Назар

ГЫСГАЧА ТАРЫХЫ СЫН

XX асыр адамзат тарыхында өсүшлер, өзгеришлер, ачышлар асыры болуп, ынсанъет эгирт улы прогрес газанды. Бу дөврүң тарыхына дүрли угурлардан; хем сыясы, хем ыкдысады,

хем ылмы ве бейлеки нукдай назардан анализ берйән том-том китаплар язылды, ене-де язылар.

Тарыхың сыясат шахасына гөз айланса, өз юрдунда догры сыясат алып баран дөвлетлер дурмушың дүрли угурларында ажайып үстүнликлер газандылар. АБШ, Бейик Британия, Германия, Франция, Португалия, Испания ялы дөвлетлер ыкдысадыетде, ылмы-

техники прогресде хас өңе сайландылар. Эмма мунуң терсине, юртда дүзүвли сыясат йөрөтмедик я-да йөредип билмедик, өзара гөрешлере, тагтдыр күрси даваларына башагай болан юртлар орта асыр ягдайындан биржик-де дашлашып билмедилер. Бу ягдайы ХХ асырың ахырында-да эйнексиз гөрмек мүмкин.

Ики йүз йыллап тутуш Хиндитстаны колония эдип саклан Бейик Британия (1948-нжи йыла ченли Пәкистан диен дөвлет болмансоң), серхетдеш Овганыстана, ондан гечип тутуш Меркези Азия гөз гыздырды. Демиргазыкда Россия империясы болса, Овганыстаның үсти билен Хинди океанына етмеги арзув эдйәрди. Даглык ерде ерлешен, Азияның Швейцариясы ат алан Овганыстан бири-бирине хемле урян ики эпет империяның арасында дурды. Шол вагткы даш-төверекдәки сыясы климатдан башга, Овганыстаның шу гүнки дагынык, тозгун ягдая дүшмегиниң себәплерини, шол себәплериң көкүни ики ярым асыра голай мундан өңки вакалардан тапмак мүмкин.

Гечен асырларда болуп гечен тарыхы вакалара, олардан гелип чыкян нетижелере биз бу гүн нәме үчин йүзленмекчи болярыс! Муңа “пылан себәбе гөрә” дийип, бир сөз билен жогап бермек кын. Чүнки оңа себәп өрән көп. Оларың арасында иң эсасы себәплериң бири-де шол бир меңзеш вакаларың, ахвалатларың ызлы-ызына энчеме гезеклер гайталанмагыдыр.

Тагт үстүнде огул атаны, доган доганы, гарындаш гарындашы өлдүрипдир. Галыберсе-де, шу асырда йөргүнли сыясы адалга хем мешхур дөвлет принципи болан демократия-да гозбашыны гечен асырлардан алып гайдяр. Гоңшы дөвлетлериң хеммесинден тапавутлылыкда, түркменлер ханы ил болуп сайлапдырлар. Йөне агзалан асырлардакы вакаларда түркменлериң ролуның улы боландыгы тарыхы язгыларда долы беяныны тапып билмәндир.

Асырларың вакаларына сер салмак зерурлыгының себәплериниң ене бири -- тарыхың, онуң көп санлы вакаларының белли-белли топарлара, айры-айры шахслара ве айратын идеологиялара хызмат этдирилмек үчин тесвирленмегидир я-да тарыхы хакыкатың ёюлмагыдыр. Шахсыети махабатландырмак үчин тарыхың гөз-гөртеле галплашдырылмак фактларына ХХ асырың ахырында-да нәче дийсең мысал бар. Гепиң гысгасы, хер бир хан, хер бир ша, хер бир президент өз бәхбидине, өз шөхратына гөрә тарых яздырыпдыр я-да яздырар. Дурмуш, тарых хакыкатының бейле тесвирленмеги, элбетде, ынсан мертебесиниң, адам хукукларының эсгермезлик эдилмегине, басгыланмагына себәп боляр. Шу ягдай хем гечмиш тарыха назар айламага зерурлак дөрөдйәр.

Түркүстаның тарыхыны гоңшы юртларың, шол санда Эйраның, Овганыстаның, Хиндистаның ве гайры юртларың тарыхындан айратынлыкда өврнемек я-да гөз өңүне гетирмек кын. Шейлеликде, сыясы, рухы, милли гарайышлары бир тарапа сүйшүрип, хакыкатың хатырасына тарыхы реаллыкларга сер салмак, назар айламак зерур.

ОВГАНЫСТАН ХУШ-ХІХ АСЫРЛАРДА

Овганыстаның илкинжи патышасы Ахмет ша (оңа түркменлер Ахмет Дүрраны диййәрлер) 1747-1773 йыллар аралыгында хөкүм сүрди.

Наадыр ша (оңа түркменлер Недир ша ат берйәрлер) 1738-нжи йылда Кандагары басып аланда, йигрими яшлы Ахмет ша Абдалыны өз гошунының хатарына кабул эдйәр. Ахмедин батырлыгыны, эдерменлигини гөрөн Недир ша оны түркмен-өзбек гошунларының хеммесине баштутан беллейәр. Недир өлйәнчә, Ахмет оңа вепалы болуп гаяяр. Йөне шу вакалардан бары-ёгы бәш йыл геченден соң Недир Хорасанда өлдүрилийәр. Гошуның хатарында гозгалаң туряр. Ахмет Недирин кырк мүң гошуныны ве

машгаласыны саг-саламат Кандагара алып гелйэр.

Шол вагт гошунда дең дережели ики серкерде болуп, оларың бири Нурмухаммет Галжайы, бейлекиси Ахмет ша Абдалы экен. Недир ша өлдүриленсоң, онуң гуран хем хөкүм сүрен территориясында көп санлы кичи патышалыклардыр ханлыклар дөрөйэр. Шу ягдайда Нурмухаммет Галжайы өзбек, түркмен, хазара, булуч, тэжик ве абдал ковумларының ханларына йүзленип, умумы Жирге -- улы Халк маслахатыны чагырып, өзлерине патыша сайламагы теклип эдйэр.

1747-нжи йылың октябрында Надырабат галасының ичиндэки харбы-Мазары-Шире-Сурх диен ымаратда маслахат башланяр. Хер халкың векили “Мен патыша болжак” дийип аяк дирэп дурансоң, докуз гүмлэп довам эден Жирге белли карара гелип билмэндир. Нетижеде ша сайламагам башартмандыр.

Седду-Зеи диен кичирэк тирэниң векили болан Ахмет ша маслахатда хич кимиң гөзүне илмэндир. Бабасы Аргыстанда абдаларың ханы, атасы Хырадың хөкүмет башлыгы боланлыгына гарамаздан, Ахмет сесини чыкарман отурыпдыр.

Абдалы, галжайы ханларының бир-бирине барлышыксыз

боландыгы үчин, Жиргеде Кандагара хич хили гатнашыгы болмадык, Кабулдан гелен руханы Сабыр ша Кабулыны өзлерине ёлбашчы сайлаярлар. Ол болса еринден туруп, бугдайың башыны (сүммүли) бурчда эгнини гысып отуран Ахметиң селлесине жыга ерине гысдырыпдыр. Шейдибем Ахмет ша Овганыстаның тарыхында икинжи патыша боляр. Ол өз шалык сүрен йигрими бэш йылының ичинде овнуклы-ирили ханлыклардан ыбарат Овганыстаны бүтеви бир дөвлете өвүрмек угрунда көп тагалла эдипдир. Онуң ахлагының арассалыгы, кичигөвүнлиги, бейлеки ханлар башына тэч геенде, көпчүликде селлели отурмагы, халка мэхрибанлыгы ил ичинде хакыкы абрая, “Аталарың атасы”

диен ада эе болмагына гетирипдир. Башда “Бу бир кичи хан, ислендик вагт дишимиз өтер” диен ханлар дөвлетиң гиңэп, гүйчленип баршындан хедер эдип башлапдырлар.

1749-нжи йылда Ахмет ша Дүрраны сыяхата гиденде, онуң ызында галан ханлар харбы ёл билен дөвлет агдарылышыгыны гичирмеги йүреклерине дүвйэрлер. Бу хабар сапардан гайдып гелйэн шаха-да барып етйэр. Ахмет ша агдарылышык тайярлан ханлардан газаплы өч аляр, олары асып өлдүрйэр. Онуң шу херекети-де Овган тарыхының гара сахыпаларының башы болуп, ол соң энчеме гезек гайталанды.

Гозгалаңчы ханларың дөнүклиге эден сынанышыклары Ахмет Дүрраныда бейлеки тире-тайпаларың векиллерине йигренч дөретмэндир. Йөне ол шол вакадан соң ханлары пайтагтда сакламандыр, шол бир вагтың өзүнде-де оларың ыгтыярлыкларыны ыкпар эдипдир, олары хормат гоюпдыр. Патышалыкдакы ёкары везипелилериң зэхмет хакыны азалдып, эсгерлериңкини артдырыпдыр. Онуң вагтлы-вагтында берилмегини газаныпдыр. Дөвлет дережесиндэки улы меселелери бир өзи дэл-де, көпчүлик билен чөзүпдир.

“Аталарың атасының” юртда битирен иң улы ишлериң бири -- раятларының тиресине, миллетине, дини ыгтыкадына, дилине парх гойман, адамларың башаржаңлык укыбына хормат гоймагы, диңе шол нукдай назардан дөвлет ишине чекмегидир. Меселем, Хыратда дервүш Алы хан -- хазара, Нишипурда Аббасгулы хан -- баят, Машатда Шахрух -- абшар, Булужыстанда Несир хан -- булуч, Сенд велаятында Шахнаваз хан -- сенд губернатор-вали, пайтагт Кандагарда ша администрациясының башлыгы Мүрзе хан -- гызылбаш, дөвлет газнасының башлыгы хинди Юсуп Алы Илтипан хан болупдыр.

Белки-де, бейик Магтымгулыда Ахмет Дүррана болан улы умытлар онуң шу эден ишлери үчин ояландыр! Өмрүнде кишини өвмедик, бу гылыгы можук гөрен Магтымгулы диңе Ахмет ша барада “Аршы аглая” атлы өвгүли гошгы языпдыр.

Тарыхчылар Ахмет Дүрранының гойберен ики улы хатасыны айратын

беллейәрлер. Ол Хиндистана энчеме гезек чозуш эдип, боюн эгдирип, ене-де басып алан ерлерине хиндиден хан белләп гайдяр. Эден он сапаркы чозушларының хеммесине-де өзи баштутанлык эдйәр, сөвешлере гөни гатнашяр хем нетижеде Хиндистан ярым адасының харбы гүйжүни песе гачыряр. Нетижеде, Ахмет шаның бу акылсыз херекетлери регионда колониализме аматлы шертлер дөрөдйәр, земин хэзирлейәр. Белли овган тарыхчы алымы Мир Гулмухаммет Губарың дили билен айтсак, “Дүрраны империализмиң аягының ашагындакы ләхәң-ләхәң дашлары ёлундан айрып берди”.

Ахмет шаның гойберен икинжи улы хатасы ылым-билиме, медениете, сунгата үнс бермәнлигидир. Ёгса онуң шалык сүрен йыллары гүнбатар Европада буржуаз революцияларың амала ашан, феодализм жемгыетчилик формациядан ара ачылан дөврүне габат гелйәрди. Ол ерлерде ылым-техники прогрес илерлейәрди. Овганыстан болса, ылым-прегресе баш галдырман, шол орта асыр дережесинде галды. Адамзат шунуң ялы сәвлиги соңы билен Османлы империясында-да гөрди.

Капитализме аяк басан Европа дөвлетлери өз өрүсини гинелтмек билен болды. Иңлислер, португаллар Хинди ярим адасыны, французлар Африка, испанлар Американ континентлерини табын этмек угрунда аяга галыпдылар. Бейле йөришлерден Орсьет хем дашда дурмады. Онуң максады Меркези Азиядан Овганыстаның үсти билен Хинди океанына етмекди. Шейлеликде, Овганыстан иңлис хем рус империализминиң арасындакы уруш мейданына өврүлди.

Аматлы тарыхы пурсатда ики улы хата гойберен Ахмет Дүрраны

колониализмиң региона гелмегине себәп боланам болса, юрдуң бойнуна узак вагтлык ызагалаклығы даканам болса, 1761-нжи йылда Кандагары пайтагт дийип ыглан эдйәр хем ок-дәри сенагатыны дөрөдйәр.

Ахмет ша көнеден гелйән дүзгүндир дәп-дессурлары дөвлет баштутанлығына гурбан этди. Шу чака ченли патышаның небереси патыша болмалы диен дүзгүн ёк экен. Бурнунда рак кесели дөрән ша Кандагардан чыкып, салкын обаларың биринде яшамак карарына гелйәр. Өлмезиниң өң яны Кандагарда болан маслахатда өз ерине икинжи оглы Тимуры ша беллейәндигини ыглан эдйәр. Эмма онуң улы оглы Сүлейманың гайын атасы Шавели хан везир тагт өз гиевисине етер диен тамада экен.

Тимурың Хыратдан Кандагара уграныны эшиден Шавели хан онуң өңүнден чыкып, атасының ягдайының говулашандыгыны бушлан болуп, оны шол ерден ызына уградяр. Хут шу ерде-де Овганыстанда тагт угрунда доган билен доганың, ата билен оглуң, гарындаш билен гарындашың арасындакы ганлы гөрешлериң тохумы сепилйәр.

Ахмет Дүрраны 1187-нжи хижри-шамси йылының режеп айында (1773-нжи йылың июнь айында) Маруф себитиндәки Койи-туба-тоба дагы диен ерде элли яшында арадан чыкяр.

Французларың 1788-нжи йылда Бастилия галасына хүжүм эдип, феодализм гурлушыны даргадып, ынсан хукукларына, демократия ёл ачян йыллары Ахмет Дүрранының акыллы хасаплан оглы Тимур эллерине гызыл йүзүклер, бойнуна гөвхер дашлар асып, он аялындан отуз үч огул, он үч гыз дүйә индерип, өз шан-шөхраты хем ялан дүйәниң айшы-эшрети билен мешгул экен.

Портрете штрихлер

КОМАНДА

Ныязов хем онуң ордасы хақында хемма белли ве о диен мәлим болмадык пикирлер.

(Довамы. Өңи гечен йылдакы 1-2-нжи санларымызда)

Гурбанмухаммет Гаҗарович Касымов

Команданың ил ичинде Гаҗар оглы дийлип таналаң нөкери билен багланышыклы гүррүңи гиңрәкден айламагы макул билдик. Себәби бу фигура Түркменистандакы биканунчылыкларың икинжи сүтүни диен ялы бир зат ве гелжекде биринжи сүтүнлиге өсүп етишмеги жуда мүмкин хасаплаган гара ховп дийлип билинйәр. Ордабашы илки оны етерлик танаман яда эсгермән Министрлер Кабинетиниң башлығының орунбасары дагам эдип белледи, йөне деррев өз ялңышыны дуйды ве ай айланып-айланманка дынмак билен болды. Бу йылдырым чалтлыгындакы дынышлыга, мегерем, Касымов ёкарык чекиленде, онуң өңки ишлейән еринде гурналан президент билен душусык, шол душусышыкда-да онуң өз голастылары тарапындан мерхементлиден-де бетер өвлүши себәп болды. Ёгса илки онуң С.Н. Мырадовың ерине гечирилжеги, президентиң оңа өз ишини ынанып, саглыгыны бежертмәге гитжеги, нетижеде бу вакаларың Касымовың хәкимиети эелемегине гетиржеги барада гүррүңлерем яйрапды. Элбетде, бу гүррүңлери Гаҗар оглуна яманлык этмек ислейәнлериң яйрадан болмагам, оларың дерегинде хич зат болмадык болмагам ахмал. Шонуң билен бирликде оларда өңи алнан хөкүмет ағдарылышыгының үсти ачылмадык деталларының бөлеклери жемленен болса-да болаяр.

Касымовың илки дыныланда иберилен ери Сердар Чарыяровың орны болды. Бу, биринжиден, милиция

ишгәрлериниң арасында абрайы артып угран Чарыяровдан дынмак үчин герек болан болса, икинжиден Касымовың гелжегини гөммек үчин герекиди. Себәби Касымовы милициядакылар халап бармаярдылар. Үстесине бу ерде хәзирки системада догры ишлемегем мүмкин дәлди. Бу болса Касымовы ымыклы тора дүшүрйәрди ве оны ордабашының элиндәки жансыз оюнжага өвүрйәрди.

Касымов Ичери ишлер министрлигинде-де ер астындан алып баряң гөрешини довам этдирди, МХК-ның башлығы С. Сейидовың аягыны көвүп башлады. Себәби онуң шейле аматлы күрсүлере барыбам деррев ашак зыңылмагында МХК-ның ролуның болмагы гаты ахмалды. Касымовың Сейидов барада эелән позициясы Ныязовың хем гөвнүнден турды. Онсоң ниредендир бир ерден МХК билен ИИМ-иң бирлешдирилжеги, бу гурама Гаҗар оглуның ёлбашчылык этжеги барада гүррүңлер яйрады. Бу гүррүңиң аша арзувчыл Касымовың өз хыялы болмагам, президентиң ойны болмагам мүмкин. Ахыр болан задам Сейидов бортдан зыңылды, онуң ызындан Касымов-да Горанмак министрлигине, гошунсыз генераллыга гайып дүшди. Бу Ныязовың пикириче Касымовың дири маслыга өврүлдигиди. Эмма бу эдил бейле-де дәлди. Касымов бу дөвре ченли өз адамларыны ерли-еринде гоймага етишипди, бизнес-коммерсия ишлерини ёла гоюпды ве юртдакы эсасы байларың бири хасаплагарды. Галыберсе, ол президенте гөрә говурак хем соватлырак сөзлемлер дүзүп билйәндигини хер бир аматлы ягдай дөрәнде телевидение аркалы иле гөркезип галярды. Эмма президент ондан дынмагыны довам этдирер, Горанмак министрлигинденем бир айып тапып, белкиде улы женаятчылыкларда айыплап гыраклар дийсең башга геп. Йөне Касымовдан бейле аңсат дынмак кын болар. Ол диңе президентиң пикириче шейле еңил.

Дурмушда мыдама пикир эден задың болуп дурмаяр. Шонуң үчинем биз меселәни шейле гоймак ислейәрис. Айдалы, Гаҗарың оглы икинжи президент болармы я болмаз? Мегерем шу ве шуна меңзеш соваллар

бизиң аглабамызың серимизе гелип-гечендир. Себәби хич бир адама везипе бакы берленок, олам бир гүн гитмели боляр, онсоң онуң ерине башга, кәте болса онча даш ёк адамлар гелйәрлер. Йөне биз бу хили соваллара жогап бермели боланда көпленч өзүмизи алдаярыс. "Ай, говы болар-ла, бейле песе дүшүлмез-ле" диййәрис. Эмма инди говулыгың етдиржегине өзүмизем ынанмаярыс. Эртеки гүнлере ховатыр билен гараярыс. Улы гайгымызам бокурдак. Гынанчлы ери, Түркменистанда диңе чөрөк гыт дәл, чөрөкли пикирем гыт, чөрөк өндүржек акыллы келлелер хем.

"Бал-бал" диениң билен агыз сүйжәнок. Гечен гүнлер хем бал-набатлы вадалар бизиң көп зада гөзүмизи ачайжак ялы. Эмма бу бейле дәл. Дурмуш өз көне ёлы -- адалатсызлыклары хем огурлык-жүмүрлиги билен баряр. Совет йыллары адамлара хут шуны өвредипди. "Гырп-чырп эт, ялан сөзле, гараз гүнүңи гөр" Йөне совет дөврүниң огурлыклары шиндики түркмен байларының огурлыкларының янында оглан ойнан ялы. Бу ятдайы биз шинди "Аз санлы адамлар баяды, көпчүлик гедай дүшди" дийип "канунлашдырырыс". "Бу шейле-де болмалы, укып-башарныгы боланлар баямалы, галанлар гарып дүшмели" диййәнлер-де бар.

Догры, базар канунлары адамы сечйәр. Кимлер чалт баяяр, кимлер болса шонуң ялы чалтлыкда тозяр. Бу тебигы бир зат. Йөне бу гүррүңиң хәзир вагты дәл. Хәзир биз түркмен байларының дөрөмек процесиниң женаятчылык хем биканунчылык билен айрылмаз багланышыкдыгына, бу агыр ягдайың гелжекде нәмелериң үстүнден элтмегиниң әхтималдыгына үнси чекмели.

Хава, Түркменистанда инди нәмелер болар? Нәхили галплыклар эдилер ве эркин сайлавлар дийлип гөркезилер, иң эсасысы болса ким икинжи президент болар? Бу совала "Хемме зат говы болар" дийип жогап бермек мүмкин дәл. Себәби мундан өңки

болан затлар, халкың хал-ягдайының гөрлүп-эшидилмедик дережеде песе гачмагы, биканунчылыгың өсмеги, юртда эмеле гелен сыясы-ыкдысады кризис аклы ериндәки адамы ойландырмалам, алада-да этдирмели.

ТП Ныязовың өңе сүрен сыясатларының хич бири ёл алмады, Ныязовың оппонентлериниң айдан затлары, ягны халкың бейле агыр дурмуш билен узак ылалашып гезмежекдиги, режиге гаршы хөкман баш гөтержеклиги ве бейлекилер хем ялан чыкды. Дурмуш өз акымына гитди. Гарып дүшен миллет өз дурмушундан разы дәл. Йөне ол бу ягдайы дүзетжек болуп хем алада эдйәне меңзәнок.

•• Шейледе Түркменистанда демократик йөрелгели партиялар, эркин метбугат дөрәп билмеди, оппозиция дагыныктыкдан реал гүйже өврүлмәге укыпсыз болуп чыкды, өзара овнук өйкекилер билен чөрөшип, улы чәрелерден, халкы жебис сыясы галкыныша таярламакдан әжиз гелди. Бу ягдай Ныязов үчин бир тарапдан аматлы болса, икинжи тарапдан ховп хем дөрөтмән дуранок. Себәби дийсең, сыясы-ыкдысады, социал-медени ве ахлак кризиси илатың Ныязовдан гөвнүни гаты гечирди. Онуң айдан сөзлери, берйән вадалары миллетниң ичинде диңе яңсы билен кабул эдилеп башланды. "Президент "хер гапыда ики машын дулар" диййәди велиң, дөвлүп, бежерилмән дулар диййән экенов" дийип, адамлар өз ойналышларына ажы йылгырдылар. "Гайшарып гезерсиңиз" диййәди велиң, асыл бейле-бейле оюнлары бар огушян" дийишдилер" Бу бир тарапдан илатың өз ёлбашчыларыңдан гөвнүниң гечендигини аңлатса, икинжи тарапдан онуң диңе сүйжи умыт, арзув-ислег билен яшандыгыны, дурмушыны өз ислеге боюнча гурмак башарныгыңдан хениз дашдыгыны гөркезийәр. Шу ягдай хем үчүнжи бир гүйжүң -- биканунчылык диктатурасының аягының ер тугмагына шерт дөрөтди.

ТП Ныязов дабаралы хем хайбатлы йыгнаклар гечирип, министрлерини хем хәкимлерини ички эшик ялы чалшырып, өзүниң гиже-гүндиз халк аладасындадыгы барада вагыз эдип, абрай аляндырын өйдүп

ялңышяр. Бу йыгнаклар онуң ише, ёлбашчылыга укыплылыгыны дёл-де, эйсем укыпсыздыгыны гөркезди. Биканунчылык диктатурасы бу ягдайдан уссатларча пейдаланды, өз хәкимлигини беркитди ве хақыкы гара гүйже өврүлди.

Ордабашы гүйч министрликлериниң ёлбашчыларының, хусусан-да МХК-дыр ИИМ-иң ёлбашчыларының агзыны алардып, оларың өз гаршысына бирлешмезликлериниң аладасында болды. Нетижеде, МХК билен ИИМ арасындакы "басдашлык", озалам беллейшимиз ялы, Сапармырат Сейидовың ве Касымовың борздан зыңылмагы билен тэзе бир стадия өсүп гечди. Инди бу ягдай нэхили чакнышыклара элтер, юртда ене нәмелер гопар, эгер Ныязов саглык ягдайы себэпли я-да гүйч министрликлериниң зоры астында тагтдан таяян ягдайында баш хәкимлиге гаты якын гелен хем президентлиге реал кандидатура өврүлеңкирлән Гаҗар оглы хәкимлиги эеләп билерми, бизиң гүррүңимиз шу барада.

Юртда хақыкы гүйч кимиң элинде жемленсе, шол хем дурмуш акымына тәсир етирмәге укыплы боляр. Эйсем, хәзир хақыкы гүйч кимиң элинде? Президентниңми? Хава, онуң хәкимлери ве министрлери көйнек чалшыран ялы чалшырышына серетсең, гүйч хақыкатданам шонуң элинде. Йөне халк билен хәкимлердир министрлер асла бир зат дёл. Халк өз гара гүни билен яшаяр. Сөвда-сатыг эдйәр, экип-дикйәр, малжагаз бакяр, гырп-чырпжагаз эдйәр, гараз, гүзеран айлаяр. Онуң гүзеран гөрмек ишинде өңүнде дуран еке бир зат бар, олам сапарполиция. Яңы-яңам Гурбан Гаҗаровичиң элинде болан бу гара гүйч халкың угран угрунда эңкини агдырды. Себэби халк канунсыз хем ишсиз диңе дүзгүн бозмалар билен мешгул болмалы. Онсоң ол ислесе-ислемесе Ичери ишлер министрлиги билен иш салышмалы боляр. Эмма халк президент билен гөнүден-гөни иш салышман билйәр, оны гөреногам,

ятланогам. Ёгса онуң эдйән ялңышлыклары халкың гүзераныны барха кынлашдырып гидип отыр. Белки, шу-да халкың президенти ятласы, динләси гелмезлигине себэп боляндыр. Үстесине, президентиң гечирйән йыгнаклары халкың гүзеранында хич хили еңиллик дөреденек. Шонуң үчинем оңа президент асла герек дёл. Эмма ёлуң угрунда ала таягыны сомлап дуран ёл инспекторы билен халк иш салышман билмейәр.

Ёл инспекторы болса, гүйч министрлигиниң иң йөнекей ишгәри. Ол таягыны галдырярда гечип барян йүк машыны саклаяр. Халк болса аглаба бисоват, милиция сакласа, хөкман бир зат берип сыпмалыдыр өйдйәр. Онсоң сакыллы-сармыклы сүрүжи машындан товсуп дүшүп, оглы билен душдаш милиционере "Агам, яшулы" дийип йүзленер,ики эпилеп салам берер, ярамсак йылжыраклар. Нәмеиш, документлери дүзүв дөлмиш, милиция ырсаарап уграса, хөкман бир зат тапярмыш. Милиция болса бу ягдай билен өвренешендир, монча болуп габарар. Соң бири өз хукугыны билеп, машындан дүшмесе, салам бермесе терс дава тутар. Бу ягдайың ахыр нетижесинде, милиция овнук биканунчылыклар билен гүн гөрйән халкың эгнине мүнди. Халк энчеме йыл бәри кемаллы айлык аланок, йөне, гараз, гүзеран долаяр ве полиция дийилсе пул берип сыпмалыдыр я гачмалыдыр өйдйәр. Онуң гүзеран доламак иши болса, овнук-ушак канун бозмақдан долы. Бу ягдай хукучыларың гурдуны гүндиз увладяр. Олар халка эдил ач гурт ялы топулярлар.

Неше сөвдасы, нешекешлик беласы хем бу затларың үстүне. Халк ичинде "герречилер" дийип ат алан дүнъеден бизарларың артмагы, овнук огурлыкларың көпелмеги хем милицияның бол газанч этмегине улы мүмкинчиликлер дөрөдйәр. Адамларың милиция, түрме сакчыларына, суда, прокуратура шу дөвүрдәки ялы гарашлы болан махалы ёк. Хәзир түркмениң башына хер өйүнде диен ялы дүзгүн бозан, түрмә дүшен ве бейлекилер бар гүни гелди. Бу ягдай хақыкы гүйжүң, реал хәкимлигиң хақыкат йүзүнде президентниң элинде дөлдигини, милицияда жемленендигини

гөркезйәр. Иң бәрикиси микрорайонларың ичинде сөвда эдйән аяллары ковалаян милиционер хем халка президентден якин дуряр, ягны оны ислән угруна ковуп, талап хем ялкап билйәр. Бу ягдай юртда биканунчылык диктатурасының, хөкүмет тарапындан канунлашырылан гаракчылыгың манылы орнамагына, милицияның, суд, прокуратура органларың биканун баямагына ве оларың бу аматлы газанчларыны йитирмезлик үчин гөрешмеклерине алып гелди. Президентиң өз аздыран канун горайжыларының үстүнден дүшүп уграмагы, бир тарапдан, бу ерде дөрән реал ягдай билен баглы болса, икинжи бир тарапдан гүйчлерин деңаграмлыгыны, өз гүйжүниң агдыклыгыны сакламак ислеги билен баглыдыр.

Эмма бу президент Ныязова кән бир башардып дурмаян боларлы. Ол Балкан велятында иш сапарында, Режепмәммет Пухановы хәкимликден айыран йыгнагында Касымов билен Назаровы еринден турзуп, “буларың ичи чүйрән” диен маныда гүррүң этди. Өңрәкки маслахатларың биринде болса, Касымов президенте өзүниң инди шейле мазмунлы игенчлере кән чыдамажакдыгыны дуйдурды, “биз күтелишип йөрүс өйдйән” дийди. Президент бу сөзе өр-гөкден гелди. Себәби ол Касымовың нәмә какдырандыгына дүшүнди ве дергазап болуп гагырып башлады. Телевидинеден бу ваканы сынлап отуран миллет видеоязгының шу ерден кесилип-сепленендигини аңманда-да, президентиң шол сөзден соң “толгунандыгы ве оны көшешдирмек үчин аракакесме этмели болдыгы” бахым иле яйрады. Өз сөзүне догры дүшүнилендигини ве онуң тәсирини гөрән Касымов аракесмеден соң президентден этияч эдйән адамың кешбине гирди, өңкүлери ялы “лепбей агама” тутунды. Йөне бу Касымовың президентден хакыкатданам гаты этияч эдйәндигини аңлатмаяр. Эгер Касымов президентден хакыкатданам этияч эдйән

болса, бейле әхенде гүрләп билмезди. Президентиң йыгнакларында хениз бейле геплән ёкды. Ондан хас бәрки затлары айдянларам күрсүсинден тайып гидйәрди.

Гелиң, бираз ыза чекилелиң. Түркменлер шунуң ялы ягдайда “Таягың ики ужы бар” диййәрлер. Гажарың оглы президенте “ынха месин, ынха-да селләң” дийип айдып билжегини йөне ере янзыданок. Оңа бир тарапдан хәзир “сага-аман гитмек” ве соң режим тарапындан яналан адам болмак аматлы. Себәби ол шу гүн ишден гитсе, эртеки гүн президентин талап эдйән биканунчылыкларына гаршы дураным үчин ковулдым дийип айдып билжек. Йөне ол хәзирки пурсатда өзүниң гойберилмежегине-де говы дүшүнйәр. Себәби ол тогсан бәшинжи йылың он икинжи июль толгунулышыгында президентиң саг голы болупды. Хас догрусы, кануны депелемегиң ве диктатор хәкиме гуллуқ этмегиң нусгасыны гөркезипди. Бир топар гарагөз түркмени гашыны чытман түрмә дыкыпды, оларың бигүнәдигини билсе-де шейдипди. Көшүли бир йигидиң болса, хут биканун херекетлери билен өлмегине себәп болупды. Ашгабадың 1-нжи СИЗО-сында тогсан бәшинжи йылың 13-нжи июлында туссагаларың питнесини ОМОНЫң гара гүйжи билен басып ятырыпды. Шонда Ашгабадың 1-нжи СИЗО-сында 37 адам урлуп өлдүрилипдир. Оларың жестлерини этап билен башга түрмелере уградылян туссагаларың гечжек угрунда сүйндүрип гоюпдырлар. Соң бир гөзи билен гөрән туссагың гүррүң бермегине гөрә, ОМОНЫң эсгерлери питнәни басып ятырып, СИЗОНЫң ховлусындакы грантда гүлшүп әдиклериниң ганыны ювупдырлар.

Бу затлардан чен тугуланда, Касымовың президентиң эври билен эдйән биканучылыкларыны гизләбем дурмаяндыгы, олардан леззет алянлыгы беллидир. Гажар оглы билен бир дөвүрде университети битирен түркменлер онуң хениз студент дөврүнде-де хайсыдыр бир юмушлары ерине етирмәге хөвесек боландыгыны ятлаярлар. Онсоң оңа дивар газетиүчин умумы ятакханаларың янындакы хапа челеклериниң төверегиндәки бисерешгенлиги сурата дүшүрмеги

табшырар экенлер. Шондан соң ол өзүниң дивар газетине елменен өвренже суратларына гөзи дойман середер экени ве ене нэхили сурат алмалы дийип сорар экени. 12-нжи июль вакасының пажыгалы гутармагына-да онуң шол хөвесек юмушжаңлыгы себәп болды. Ол өз еген угрундан болан Гулгелди Аннаныязовың хоссарлары тарапындан төвөлла гелен яшулулар “Бираз гайрат этсин, хәзир нәче йыл берилсе-де чыдасын, соң алып чыкарыс” дийип сөз берди. Мен онуң бу сөзи хақында Гулгелди билен суд залында бир капасада отырмак эшитдим. Эмма ол соң Гулгелдини алып чыкмак-ха бейле-де дурсун, Красноводск түрмесинде ызындан адам иберип гынамасыны довам этдирди.

Касымовың президентден ыгтыярсыз адам гынамажагы ве өлдүрмежеги дүшнүклидир, онда-да хениз суд эдилмедик, гүнәси бойнуна гоюлмадык я-да төхмет билен йыл кесилен адамлары, сыясы туссаглары өлдүрмежеги дүшнүклидир. Диймек, 13-нжи июлдакы ганлы иште президент билен Касымов шәрикдир. Ине, Касимова аркайын гүрлмегә, еринде ыргылдаман отурмага ве өз еген угрундан болан Гулгелдини гынамагы довам этдирмегә, Чарымырат Гуровы Байрамалы түрмесинде уруп өлдүрмеги гурнамага ве ганхоры яшырмага нәме эсас берйәр экен. Бу, элбетде, бизиң өз пикиримиз.

Он үчүнжи июлда Ашгадаың СИЗОсында болан вака жемгыетчиликден яшырылды, йөне ол ин бәркиси шол вака билен гөнүден-гөни багланышыклы болан адамлара аян ахырын. Диймек, ол эййәм сыр дәл, көплере белли, йөне ресми тайдан иле ййылмадык хақыкат. Бу хақыкаты инкәр эдип-этмезлик женаят ишлерини өзлери ачып-япян адамларың ынсабына баглы. Эмма бу дине хәзир шейле. Эртеки гүн адамлар өзлериниң түрмеде урлуп өлдүрилен хоссарлары барада хөкман сорарлар. Шонда гүнә кимиң үстүне атылар, ине, шу белли дәл. Йөне бу

барада бир чакламаны өңе сүрмек мүмкин: гүнә ишден айрыланың үстүне атылар. Бу ишден айрыланам хәзирликче Касымов. Диймек, оңа ховплы гүнлер етип гелйәр.

Ганлы женаятда шәриклигин хайсыдыр бир ыкдысады булашыкларда, чиширилен контрактларда шәрикликден хас айылганчдыгыны ныгтап отурмак герекмикә? Ёкары дөвлет ишинде, улы везипеде отуран адамларың өзара дилдүвшиги, женаяты барада гүррүн гидйәркә ене бир хақыкаты айдып болар: бейле женаят бу ише гатнашанлары бири-бирине жебислешдирер, өзара йүпсүз данып гояр. Олар межбуры ягдайда бири-бирини годамалы боларлар, себәби оларың бириниң шовсузлыга учрамагы бейлекисини хем хеләк эдип билер. Хут шу ерден гайдян голдав нетижесинде-де Касымов милицияны элхенч гара гүйже өвүрмесини довам этдирмеден гыракладылды.

Йөне бу гара ховпуң совуландыгыны аңлатмаяр. Касымов аман галды ве тәзе гүйч топламага май алды. Эгер ол гошунда бираз беркәп билсе, баш хәкимлик угрундакы гөрешин икинжи этапы башланар я бу эййәм башланды. Касымов милицияны паракорлуга уйгунлашан бисоват адамлардан долдуруп, Түркменистанда хачандыр бир вагт дүйби тутулжак хукук дөвлетине башдан гаршы дурды. Шинди Касымовың эли дүррели милициясы көчелерде гиже-гүндиз нобатчылык чекйәр, оларың санының нәчедигини билйән ёк. Себәби олар хер ай көпелип гидип отыр. Юртда болса, милиция көпелдигиче женаят өсийәр. Президент юртакы нәгилелигиң бир ерден мөвжәп галарындан өлер ялы горкяр. Касымов болса, бу горкудан пейдаланып, өз тәсир мейданыны гошундакы соватлы офицерлериң арасында гиңелдйәр, гелжекии везипе басганчагына галмага гүйч топлаяр.

Түркмен милициясы билим-соват, канунчылык билен дәл-де, дүрре билен ишлемәни говы гөрийәр. Халк билен хәкимietiң арасында милицияның дүрреси бар дийилйәни гаты догры. Өзем о дүрре халк билен хәкимлиги узагындан бири-бирине душман этмели. Эмма инди бу затларың пикирини эдйән ёк. Пикир кимиң реал гүйчлүгинде ве эртеки гүн ага болуп-

болмажаклыгында. Шонуң ялы-да, түркмен милициясы, суд-прокуратура ишгэрлери, гошундакы везипели адамлар баяр, аягы ер тутяр, беркейэр. Милицияның полковниги, Касымовың эсасы адамларынын бири Салых Айдогдыев Ашгабат айлавының ат чапышык мөвсүмини ачян чапышыгың әкли байрагыны өз жүбүсинден гойяр. Эйсем, халкың гара бокурдагы гайгыка, милицияның полковниги бейле тархандөкерлик этмәге ниреден зат тапяр?

Мәлим болшы ялы, Салых Айдогдыев президент хакында гошга чалымдаш бир топар зат язды, әдебиятдан жуда даш сарнамалары китап әдип чыкартды, өзүни хер хили улы дережелере, Магтымгулы байрагына хөдүрлетди. Йөне бу эсасы зат дәл, эсасы зат Касымовың ишгэрлериниң биканун ёл билен баяр, кануны өзлерине гуллук этдирмеклери.

Ичери ишлер министри Касымовың нәхилидир бир гизлин ягдайда йүзлөп гектар ер алмагы, янгыч гуюлян пунктлар эдинмеги бейлеки гүйч чиновниклериниң хем Касимова эрмеклери юртда канунчылыгың беркемегине дәл-де, эйсем биканунчылык диктатурасына ёл ачылмагына себәп болды. Гүйч министрлигиниң ишгэриниң ер ишлөп-бежермегә-де, мал бакмага-да эли дегмез, бу дүшнүкли. Олар ислесе-ислемеселер-де гармаяк халкың бойнуна мүнөрлер ве өз баямак процесини өзгелериң хасабына амала ашырарлар. Бу шу вагт хем шейле, гелжекде-де шейле болар. Гүйч чиновниклериниң бизнеси милицияның, кануның, дәвлетиң адындан йөредилер, гирдежи болса Касимов дагың жүбүсине гнрер, дәвлете гирмез. Бу болса өз гезегинде Касимовларың шу гүнкиденем бетер аягының ер тутмагына, نتیжеде президентиң күрсүсине далаш этмегине гетирер.

Икинжи бир тарапдан, Касымовың дүшен ягдайы хем оны президент күрсүсине тарап итекләр. Себәби ол президент Ныязовың хич ким

билен узак ишлешмейәнгини, сәхел гыссага дүшенде өзүни пида бержегини билмән дуранок. Бу болса Касымовың эртеки гүн хут президент Ныязов тарапындан улы жөнәятчылыкларда айыпланмагының, шол санда хас ёвуз жеза хем алаймагының әхтималдыгыны аңладяр. Себәби президентиң хут Касимовы пида берип өзүни “акламагы”, өз “ызыны гөммеги” жуда болуп билжек зат. Касимов бу “болуп билжек” затлары ислесе-ислемече келлесинде айлар. Шейлеликте, она өз топлан байлыгыны, өз дөреден гара гүйч милициясыны, гөзи горкузылан халкы Касымовың президент болмагында уланмага сынанмакдан башга алач галмаз.

Әлбетде, Касимов өз вагтында гөк генерал адыны алан Амангелди Гелдигурбановдан уссатларча дынды. Соң КНБ-ниң башлыгы Сапармырат Сейидов билен бирнөче йыла чекен даркашда үстүн чыкды. Инди оңа диңе президентден үстүн чыкмак гарашяр, ёгса-да олам өңки генераллар ялы тозана гарылар я-да ондан хем агыр гүне дүшер.

Догры, канун боюнча хер бир түркмениң президентлиге далаш этмәге хакы бар. Йөне биканунчылык шертлериндәки оюнларың хас газаплы, пажыгалы “ойналяндыгы” дүшнүклимкә диййэрин. Ондан өтри, эртеки гүн Касымовың адалатың, халкың тарапында болуп чыкыш этмеги гаты болуп билжек зат. Милиция хем милицияның тәсириндәки илат, харбылар оны голдар, бу жеделсиз. Пассив көпчүлик болса, хут президент Ныязовы голдамага межбур болшы ялы, Касимовы хем голдамага межбур болар. Шондан соң Түркменистанда диктатураның икинжи этабы башланар.

Касымовың илкибашда халкың дуйгусыны ойнамагы хем мүмкин. Ол, айдалы, юртдакы әкли кынчылыклары Ныязовың үстүне атар, онуң ядигэрликлерини йыкар, бирки саны ойнатгы эркин газет дөредер ве шуңа меңзешлер. Йөне юртда милиция дүрреси өңкүден хем көпелер.

Касымовың түрмелери нәхили дыкып-долдурандыгы, милицияның хем прокуратураның, судларың парохорлугы

билеликте өсдүрөндиги бу гүн хер кеседе дүшнүклидир. Бир заман эдермен хем батыр халк дийлен түркменлер бу гүн түрмеде урлуп өлдүрилен хоссарының жеседини сорап бармага горкяр, айлыгыны сорамага чекинйэр, арлы йыллап етишдирен хасылыны горкусына мугтуң бэри яны берип гойберйэр. Интеллигенция сэхел зада сатыляр, языжы-шыхырлар, журналистлер принцип билен дәл-де, принципсизлик билен яшайлар. Үстесине, Түркменистаның ерасты байлыклары хем онуң өзүне ганым. Дашары юртлулар шол байлыкларга гөз гыздырлар ве хэкиmiet башындакы адамы кимдигине гарамаздан голдаярлар. Бу оларга Түркменистаның уммасыз байлыкларындан холтумларыны долдурмага шерт дөредйэр. Ныязовың халкы бисоватландырмек, ягны латын элпбийине гечирмек, китап-журналлары, газетлери, информацияны гыт бир зада өвүрмек ялы чэрелери буларың үстесине. Чөрек хем айлык-сувлук гытчылыгындан, милицияның хем түрмэниң газабындан аңкасы ашан халкы нирэ сүрсөң сүрүбер онсоң...

Түркмистанда инди нэмелер болар? ТП-ниң, ордабашынын диййән

сайлавлары инди нэхили формаларда галплашдырылар ве ене нэхили гарашылмаян оюнлар ойналар? Касымов икинжи президент болуп билерми? Бу совала бир макаланың чэгинде жогап бермек аңсат дәл. Эмма эртелериң шу гүнүң довамдыгыны, нэме эксең, шонам орядыгыңы инкэр эдип болмаз. Түркменистанда тэзе заман эсасан эден-этдилик, биканун ёллар билен баямак, халк көпчүлигиниң гарып дүшмеги, Юрдун тозгун хала салынмагы билен хэсиетленди. Ачгөзлүк, ахлаксызлык, гөриплик өсди. Эмма бу затлар юртда өзгеришлигин болмажакдыгыны аңлатмайар, өзгеришлик хөкман болар. Йөне оны ким эдер, ине шу белли дәл. Шонуң ялы-да, Түркменистаның икинжи президенти ким болар, бу-да белли дәл. Гажаарың оглы Гурбанмухамметми я-да башга бири, йөне башга бириниң президент болжаклыгы белли. Себэби дийсең, хэзирки хөкүмдар түркменлериң маңлайындан өмүрлик чыкан дәл. Гүнлер-айлар онуң пейдасына дәл-де, зыянына ишлейэр. Гажаар оглы мундан өрэн есер пейдаланар диййәнлер-де бар, ондан хич зат чыкмаз диййәнлер-де. Биз бу пикирлериң икисинем вагтың ыгтыярына гоаялың.

(Довамы бар.)

Язырлар!

Йыл башының хабарлары

“Юрдуң” яшрын хабарчысы Сан Санычың Ашгабатдан хабар бермегине гөрэ, Түркменистанда иң соңкы китап магазини хем япылып, онуң жайы телекечилере берлилдир. Ынамдар хем гарашсыз чешмелериң тассыкламагына гөрэ, Түркменистанда иң соңкы китап магазини диййилйән университетиинң янындакы уллукан китап дүканы болмалы. Ол ерде соңкы йылларда дине диктатор Ныязовың портретлери хем көшк журналистлериң өз ховандарлары хакындакы китапчалары, шонуң ялы-да диктатора язылып берлен

ве Түркиеде нешир этдирилен галың томлуклар сатылыпдыр. Юрдуң медениет хем дашары ишлер министрлери диллешип, диктатор хакындакы эдебияты хем онуң сураатларыны сатян бу дүканы гизлинликде ёк эдипдирлер. Эмма оларың бу эден иши вагтында дуйлупдыр ве инди оларга ёвуз жеза хем бираз темми гарашярмыш.

* * *

“Юрдуң” адыны гөркезмезлиги хайыш эден, эмма эдил Сан Саныч ялы көшкден гирип-чыкян башга бир хабарчысы болса, Түркменистаның Медениет министри Оразгелди Айдогдыевиң яш шахыр С. Н.-иң гошгулар китабыны чыкармак угрунда аладалаяндыгыны, сапарполицияның

полковниги Хажы Какалыеве рус дилине тержиме этдирилген гошгуларың хем шол китаба гиризилжекдигини, шейле-де китапта яш шахырың өмүр пурсатларыны шекиллендирйән суратларың хем ерлешдирилжекдигини хабар берйәр. Бу китап С.Н.-иң әдеби дөрөджелиликдәки илкинжи китапчасы болар. Шондан соң онуң әдеби-сыясы танкыды чыкышларыны өзүнде жемлейән улы томлук чыкарылар дийлип чак әдилйәр. Бу томлугың шу вагта ченли гижә гоюлмагына яш танкытчының танкыт әденде гызып, танкыт әдилйәниң гарнына, алкымына, йөрөйшине ве бейлеки сыналарына ат дакян ерлериниң өте кәнлиги себәп боланмыш. Яш танкытчының гениал макалаларының шол гөдексирәк хем мертебә дегйәнрәк, азажык медениетсизрәк ерлерини гысгалтмак редакторларың көп вагтыны алярмыш. Йөне бу китап түркмен танкыдының өсмегинде әдил бир асырлык болмаса-да, әсли өнегидишлиги алааматландыржак әдеби хадыса болжакмыш. Бу хабар гарашсыз хабар чешмелери тарапындан тассыкланмады.

* * *

“Юрдуң” яшрын хабарчысы Сан Санычын ене бир хабарына гөрә болса, Түркменистанда йылда түрмә басылан адамларың саны аныклананмыш. Бу аныкламадан гелип чыкян нетижә гөрә, соңкы йылларда женаятчылар еди-секиз мүнден оң үч мүн адам говрага етенмиш. Орта хасап билен диңе гарашсызлык йылларында етмиш мүнден йүз мүнә ченли адам түрмә басыланмыш дийип чаклаянлар хем бар. Шол йүз мүнә адамың ызында болса ики йүз мүнә якын эне-ата, дөрт йүз мүнә якын доган-гарындаш, алты-еди йүз мүнә голай чага көсенчлик чекенмиш. Түрмә басыланларың нәчесиниң түрмелерде өлени, нәчесиниң өлдүрилени, нәчесиниң майып әдилени, нәчесиниң болса түрмеден чыкып узак яшаман өлени әнтәк хасапланып гөрленок. Йөне бу диңе ресми маглумата, СС-иң, ягны сарпалы

сердарың ТМТ-де әдйән чыкышларында гетирйән ялан санларына гөрә шейле. Хакыкатда Түркменистанда соңкы гарашсызлык йылларында нәче адамың нәхак түрмә басыланы, ене нәче адамың басылжагы, женаятчылыгың нирелере барып етендиги ве инди нирелере баржагы гизлин сакланяр.

* * *

Яшрын хабарчымыз Сан Санычын ене бир хабарына гөрә, Түркменистанда мекдеп окувчылары хем түрмә айланжакмыш. Миллетиң атасының акылдар келлесине гелен ажайып хем бахасына етип болмажак пикирлере ве дәним өңденгөрүжилиге гөрә, эгер окувчылар түрмелерде сиңекләп отуран ач-сувсуз хем кир-кимирли, урлуп-енжилен хем майып-мүжрүп әдилен туссаг агаларыны, какаларыны ве якыну-даш гарындашларыны, танышларыны гөрселер, хич хачан женаята баш гошжак дәллермиш. Дөвлете, биканунчылыга гаршы болса асыллам баш гөтержек дәллермиш. Әлбетде, соңкы пикири атамыз дилине гетирмед. Йөне биз онуң “ч” диенинден “чай” диймек ислейәнини хем, чайың янының кишмишидир нохут-хозуна ченли хем аңламазча болмадык..

* * *

“Юрдуң” редакциясына жаң әден бир илдешимиз Түркменистаның президентиниң миллетчилик әдйәнлигинден нәгиледигини хабар берди. Онуң айтмагына гөрә, С. Ныязов озаллар рус-әрмени диен ялы затлары билмез экени. Догры, ол хукук горайжы эдаралардан өз диенини этмейән башга миллет векиллерини йылдырым чалтлыгында гыракладыпдыр. Эмма муңа дерек өзүне вепалы рус дилли илаты мыдама говы орунларда саклап гелипдир. Айдалы, олардан Александр Николаевич Жадан, Виктор Михайлович Храмов дагы президентниң хемишелик көмекчилеримиш. Жаданы болса ол Мекгә хажа гиденде-де яны билен әкидипдир ве өзи гара дашы огшап гелйәнчә, дини башгалыгы үчин, оны учарың ичинде отурдыпдыр. Эмма инди

президент өзүни шу дережэ етирен өңки интернационал хэсиетлеринден ыза чекилжек болян ялы. Бизиң бейле нетижэ гелмегимизе миллетиң атасы ве энеси меселесиндэки соңкы адалатсызлыктар себэп болды дийип, илдешимиз пикирини довам этдирйэр. Логика боюнча, эгер бизиң миллетимизиң атасы Сапармырат болса, онуң аялы Муза Алексеевна хем түркмен халкының энеси болмалы. Диймек, “Эне мэхри” газетиниң биринжи сахыпасында-да Гурбансолтаның дәл-де, Муза Алексеевнаның сураты болмалы. Эмма президент бу ере танышпаразлыкмы-гарындашпаразлык эдип, өз эжесини сүсдүрйэр. Белки, бизиң бу пикиримиз догры дәлсе хем дәлдир. Президентиң бу затлардан хабарам ёкдур. Бу булашыктыктары эдип йөрен яранжаң журналистлердир, белки. Эгер шейле болса, президент бизи багышласын. Бизиң онуң интернационал машгаласында, мертебесине-де дил етирмек ниетимиз ёк. Йөне миллетиң энеси меселесинде булашыктык гойберилмесе боляр. Гой, бу ерде булашыктык этжек болянлара йүз

мүң доллар алып, атув берилмели женаятчыны дәлихана уградан болуп сыпдырян суд-прокурорлара кэелиши ялы берк кэелсин. Себэби дийсең, хайсыдыр бир яранжаң тарапындан эдилен шейле бигелшиклик эртеки гүн бүтин бир халкың адына гитжек. Хамала, түркменлер миллетчилик эдип, өз Муза энелеринден йүз өврен ялы болжак. Эйсем биз атамыздан йүз өвүрмән, энемизден йүз өвүрүп билмерис ахырын. Гой, ол хайсы миллетден болса болайсын. Шонуң ялы-да, эртеки гүн ене бир интернационал машгалалы адам президент болайса-да, биз онуң аялыны рус я эрменилиги үчин кыхламарыс, эне эдинмекденем йүз өвүрмерис. Себэби геп энеде дәл, атада дийип, илдешимиз айдяр.

“Юрт” бу пикирлери тассыкламактан я рет этмекден дашда, йөне хер кимиң өз гарайышларыны беян этмэге хакының барлыгы, галыберсе Түркменистанда азат метбугатың ёклугы үчин оны иле етирйэр. Шонуң ялы-да биз ховпсузлык аладалары себэпли бу илдешимизиң хем адыны айтмактан сакланярыс

Келам-агыз

ОППОЗИЦИЯ

ХАКЫНДА

“Бизде оппозиция ёк” диен сөзи Ныязов инди нэче йыл бэри агзындан дүшүрмән гелйэр. Ол бу сөзи голайда Америкада боланда-да айтды. Эгер онуң ёк затлары бар диймек эдехединден, ягны Түркменистанда демократия бар диен ялы яланчылыгындан угур алынса, бу сөзүң нэме үчин айдыляны дүшнүклидир. Йөне геп мунда дәл. Геп бизиң оппозициямызың гурамачылыкы, халк тарапындан голданян улы хем реал гүйже өврүлип билмейэнлигинде. Догры, бу ерде гүйчлер дең дәл. Диктатор оппозиция гаршы түрме, дәлихана, автомат, дүрре, гызылюмрук хем солдат потинкалы аяк, хабар серишделериндэки

ысгынсыз демогогия, надаралык, сөгүнч, гаргынч, нэлетлемек ялы орта асыр усуллары, гызыл чайылан хейкеллери, халкың агзындан, чагаларың рысгындан кесилйән пуллар билен гөрешйэр. Үстесине, асырлык милли дагыныктык, дөвлетсизлик, сыясы гөреш тежрибелериниң етмезлиги, орус гелмезден өңки гыргынлар, Газават, Гөкдепе, большевик гыргынлары, сталин лагерлери, буларың бары диктаторың тарапында. Горкы халкың ганына орнан. Йөне бу диктаторың еңип болмажак гүйчдүгини аңлатмаяр. Терсине, ол жуда эжиз, өрән асгын. Шонуң үчинем ол оппозициядан, гаршылыкты пикирлерден аз горкмаяр. Эмма бар горанч серишдеси, интеллектуал дережесиниң жуда песлигинден болса-да болар, ене өз-өзүне өвги айтдырмак, орден дакмак, хейкел дикдирмек, адыны мекдеплере бермек ве шол бир йөнтөм йыгнактары гечирип, халка хайбат атмак. Халкың гүнүни

говулашдырмак, канунчылыгы беркитмек билен мешгул болмага онуң не-хә аңы етйәр, не-де укып-башарныгы бар.

Оппозиция интеллектуал дережеси боюнча режимден ёкаррак, ол шу дөвре ченли кәбир дөвребап пикирлери өне сүрүп гелди ве хабар серишделеринде “харамзада”, “зандыяман” диен ялы тербие гөрөн адамың агзына алмажак сөгүнчлерини уланмак дережесинде песе дүшмеди. Йөне оппозицияның элинде диктаторыңкы ялы уммасыз пулам, ярагам, түрмедир дәлихана, дүшевүнтли везипелерем ёк. Бу ягдай диктаторы даш гөрнүшинден гүйчли эдип гөркезйәр. Вакаларың өсүшине сын этсең велин, бу бейле дәл. Режим атасы өзүниң небсине эжизлиги, өте шөхратпаразлыгы ве төверегине диңе ачгөз хем яранжаң адамлары йыгнайналыгы себәпли биреййәм гөзден дүшди. Нетижеде, бу гүн диктатор халкдан үзңе, көпчүликде оңа газап хем йигренч өсйәр. Шонуң ялы-да, оппозиция хем халкдан үзңе. Ол шу дөвүрде халк билен ынамлы гатнашыклары ёла гоймагы, онуң ичиндәки аз-кем тәсири болан адамлары, интеллигенцияның режимден нәгиле векиллерини бир пикириң башына жемлемеги башармады.

Элбетде, мунуң объектив хем субъектив себәплери бар. Булар барада гүррүң эдилмеги дәл-де, эйсем дымылмагы айып. Оппозицияның иң болманда өз арасында ачык дискуссия гурап билмейәнлиги, ягны Түркменистаның халк көпчүлигине эльетерли болмадык интернет аркалы чекишме, пикир алышма гечирмейәнлиги, озалы билен, ылмың хем техниканың, дүнйә демократиясының, бүтин адамзат жемгыетчилигиниң газананларындан пейдаланып билмейәнлигиниң аламатыдыр.

Оппозицион херекете язгыжы хөкмүнде гошуланым үчин, бир пикири айратын ныгтамак ислејәрин. Эгер мана шу гүн я-да эртеки гүн Ныязовың хем Онжык Мусаевиң гаршысына

оппозицияда дурды дийселер, өзүмиң гаты кемсидилдигим, белки-де, эрбет масгараландыгым хасап эдердим. Себәби геп Ныязовда хем Мусаевде дәл. Геп дүшүнжеде, принциплерде. Эгер Ныязовы айрып, ерине Бердиеви я Сарыеви гетирсең, олам ене башга пикирлиги янамагы довам этдирсе, танкыда чыдамсыз болса, канунчылыгы өз пикир-мейилжиклери билен кесгитлесе, бу ерде гөреш алып бармагың маньсы ёк. Халкда хем интеллигенцияда диктатура хем биканунчылыга гаршы дурмага аң-дүшүнже даянчларыны эсасландырмаздан, иң болманда оппозицион гөреш алып баряналарың арасында шейле сүтүнлери дикелтмезден, амбицияжыклар хем гахар билен хәкимieti элемек нетижесизлигинден бетер ховплам. Муңа тарыхда мысал кән. Рус патышасыны башгалар билен билелешип агдаран большевиклериң соң эркин газетлери гадаган этмеги ве башгача пикирленйән интеллигентлери гыргына бермеги, Овганыстанда совет гошунларының гаршысына билелешип гөрешен можахетлериң соң бир-бирини гырмага башламагы сапак аларлык фактлардыр.

Москвада гизленен дөврүмде маңа эгер өз диени эдилсе, бир түркмениң журнал чыкармага пул бержекдигини айтдылар. Мени бу сөз эрбет гынандырды. Эйсем, өз диени билен болсак, Ныязов бизе журнал чыкармага пул бермежекмиди? Эгер хайсыдыр бир чәкли дүшүнжелер билен мыдар этжек болсак, бизе юртдан айрылып йөрмек герекмиди?..

Элбетде, бу улы гүррүң. Шонуң үчинем мен оппозиция шу асырда иң болман өзара ачык дискуссия, пикир алышма хем бир-биреги диңләп билме дережесине гөтерилмеги арзув эдйәрин. Себәби оппозицион гөреш диен дүшүнжәниң аңырсында режим тарапындан Чарымырат Гуров ялы ек-екеликде өлдүрильән я-да Гулгелди Аннаныязов, Гурбанмырат Мәмметназаров, Хошалы Гараев, Мухамметгулы Аймырадов ялы түрмеде чүйредильән адамларың ве оларың чагаларының ыкбалы билен билеликде бүтин ил, юрт ыкбалы барадакы

жогапкэрчилик хем ятыр. Шонуң үчинем оппозиция озалы улы жогапкэрчилик. Чүнки, бу гүнки оппозицион гөреш эртеки көппартиялылығың, сөз ве метбугат азатлығының, эркин парламент хем президент сайлавларының, канунчылығың, хукук дөвлетиниң дүйбүни тутмалы я-да эсасларыны гоймалы. Бу кын хем узак, хәкиметлер чалшандан соңам довам этмели гөреш. Шонуң үчинем биз бу гөреш и аң-дүшүнже билен, оппозицион газетлер, журналлар аркалы улы сабырлылык

билен алып гитмели. Йөне хайп, бизиң элимизде хәзирликче не битеви газет бар, не-де журнал. Боланжа затларымызам халка етирип билемзок. Халк болса, өз гүзеран аладасы билен, түрмеде хем базарда серменип йөр. Диктатура болса, окув жайларыны япып, мекдеплери юмруп, неше базарыны гиңелдип, хабар серишделеринде демагогияны гүйчлендирип, МВДдир КНБ аркалы шантаждыр терроры артдырып гидип отыр. Шейтмек билен ол озалы оппозицияның хатарларына агыр зарбалар урар...

БАШИЗМ АДЫНДАКЫ РЕПРЕССИЯ

Түркменистанда жемгыетчилик, жемгыетчилик гурамасы хакында бир зат айтмак кын. Себәби жемгыетчилик тутушлығына дилсиз-агызсыз хем табын-гул ягдайында сакланяр. Халк арасында бу гулчулыга Ныязовың өзболушлы репрессиясы дийилйәр. Бу репрессия инди Түркменистанда еди йыл бәри довам эдйәр ве онуң авусыны датмадык машгала аз-аздыр. Башизм адындакы репрессия машыны гижегүндиз ишләп дурандыр ве бириң огры, бириң тирьексатан, бириң зандыяман хүлгент, бириң өйүнде тирьек чекдирен, ене бириң пара алан болуп гидип дурансың. Репрессив машының чыралары ловурдап яняндыр ве ичинден гечип баряндыр. Оң үчин хеммелер асыдыр, бир онуң рулуның башында отуран перишдедир. Антихалк режим, КГБ билен полиция тарапындан амал эдилйән бу репрессия түркмен халкы үчин Сталин репрессиясындан агыр болмаса, еңил дәлдир. Хас догруссы, сталинзмиң довамыдыр.

Элбетде, Ныязовың репрессиясына башга дон гейдирилйәр, ягны түркмениң дәп-дессурларына гөрә демократия диен ялы зерленен чабыт я күрте чоланяр, эмма репрессия нәдеңде-де репрессия боляр: адамлар ач-хор, ер-

есир хем гул-кайыл болярлар, миллет гырыляр, чагалар өлйәр, өлмән-йитмән галанлар гөйдүк өсйәрлер. Хәкимет олары ислендик ягдайда мынжыратмак хем ёк этмек я-да чалажан бир ягдайда гоймак билен мешгул боляр. Гепиң гердишине айтсак, Сталинем адамлары репрессия эдйән дийип чүйретмәнди, бейик идеаллара дувланыпды. Соң коммунистлер оба билен шәхери деңлешдирмек угрунда гөрешен болсалар, ныязовчылар түрме билен азатлығы деңлешдирмек, ягны басылмадыклары хем басыланлар ялы гул-кайыл, эрк-ыгтыярсыз этмек угрунда гөрешйәрлер. Бу олар хәзирликче башардырам. Жемгыетчилигиң өңдебарыжы векиллери болан интеллигенцияны дилинден асмак билен, Ныязов олары хем илиң өңүнде, хем машгаласының ичинде рысва эдйәр. Парахорлук хем алдав билен яшамага межбур эдилен министрлердир хәкимлере “Сен отур, сең гарның уллакан, сең йөрейшиң үйтгәдир” дийип хеңкирйән хан гөвхер йүзүклеридир көшклерини гүжеңләп, бүтин юрды огры билен орамсың элине галдыряр. “Хәким мен, суд мен, прокурор мен, түрме начальниги мен” дийип, халкың ганыны сорян сүлүклер барха харс ачярлар. Шу ягдайда иң бир зерур жемгыетчилик гурамасы ынсан хукукларыны гораян гурама болмалы. Эмма олам Түркменистанда ёк. Онуң ёклугының себәби, репрессия машыны билен ынсан хукуклары барадакы гүррүң бир ере сыгышмаяр. Дерңев изоляторларында, вагтлайын туссагханаларда адамы итден

бетер хорлаярлар, дем бермән сүтем эдйәрлер ве этмедик гүнәлерини зор билен бойнуна гойярлар. Түркмен түрмелери ердәки дозвах. Хапачылык. Ол ерде ятанларың ызындан көпленч дине аяллар, өлмез-өди азык гечирмәге барялар, эркеклер бармага йүрек этмейәрлер. Барайсаларам, гаты межбур болуп, диңе маслыкларыны йыгнамага барялар. Түрмеде ишлейәнлер килең эжизе ганым, огры-жүмри, олар туссагың ызындан баран азыгы огурлаярлар. Судлар, прокурорлар, түрме начальниклери туссагларың хасабына байлык топлаялар.

Түрмеде өлйәнлерин, өлдүрилийәнлерин саны-сажагы ёк. Олары үйшүрип, итче гөрмән гөмйәрлер. Өлен-йитениң хасабы йөрөдилмейәр, атыланларың жеседи берилмейәр ве

атувы хас көп пара алмак үчин уланялар. Аслында юртда нәче туссаг, нәче ишсиз, нәче етим-есир бардыгы айдылмаяр. Бу затлара не яшулулар, не дин ишгәрлери, не де интеллигенция баш галдырып билйәр. Хеммелер горкялар. Шол горкы биленем халк гитсе-гелмезе баряар. Шонуң үчинем Түркменистанда хайсыдыр бир жемгыетчилик гурамасы дөрөдилмели болса, ол гитсе-гелмез ёлундан ыза доланмак гурамасыдыр, ягны ынсан хукуклары ве азатлыклары угрунда гөрешйән гурамадыр! Бу гураманам диңе репрессив машының табынлык хем хантамачылык янгычларыны кесип, моторынам ДЕМОКРАТИК ПРИНЦИПЛЕР, СӨЗ ВЕ МЕТБУГАТ АЗАТЛЫГЫ билен маячлагетмән пытрадып дөрөдип болар, шонсуз болмаз...

Хенек

Кинаялы сетирлер

*Язан язса япжа болуп, яллаклап,
ат-абрай гачар гидер шаллаклап.
Хич ким йүзе гелип диймез: “Бес эдй!”
Кесесинден дийрлер: “Өзүн көседай...”*

*Огурлык-жүмүрлик бир адат болса,
Баш огры кәйинип, ёлдан совулса,
ыздакылар ене огурлык эдер,
сүйшүп гидер эл-аягы дөвүлсе...*

*Иле “тентек” дийме, алма йүзүни,
ил -- терези, чекип отыр сөзүңи!
Яланың ызындан етилер бир гүн,
еңсәңден чекерлер ики гөзүңи...*

*Кимсе чалак-чулак, ким горкар гаты,
“Халк, Ватан, Ныязов” дий-де чап аты!
Ялан ярып барса, чекмесең-чыдап,
чола чык-да, ел билен ур гыбаты...*

Ичи янаның гүлкүси

Алжыраңны түркмен догтора гелйәр:

- Отыр еримде бир зат шыгырдап дур. Гаты йөредигимче-де бетер боляр
- Ханы, балагыңы ашак гойбер. Бай-бов, бу тайыңда газет галыпдыр-а!
- “Несилми”?
- Ёк, “Адалат”...

* * *

Түркмен ёлдашына игенйәр:

- Нәм-ай, пенжек-балагың гөле чейнән ялы? Өйүңде үтүк ёкмы я?
- Бар-ла, йөне шоңам тоға соксам “Түркменбашы” дийип гыгырыбир өйдүп горкян...

* * *

Адамхорлар тайпасының сердарының янына тәзе тутулан есирлери – бир газагы, бир өзбеги, бирем түркмени гетирйәрлер. Сердар газага элини узадып:

- Шуны хәзириң өзүңде говурмышлап әбериң -- диййәр. Өзбеги гөркезип болса, -- муны эртире тайярлаң -- дийип табшырык берйәр.
- Муны нәдели онсоң? -- дийип, оңа түркмени гөркезйәрлер.
- Ёк әдип ковуп гойбериң! Бейле аррыгы ийип, иле масгара болуп билмерис...

* * *

Бендиханада. Начальник:

- Икинжи гатдакылар сув гөркездиңиз-май?
- Гөзегчи:
- Сув гөркезсек, ичжек диййәлер-лай...

* * *

Ики түркмен өвүнмекде ярышяр:

- Мениң уям бага барып, билбил болуп сайраяр велин, билбиллер гелип эгнине гоняр.
- Оның дагы нәме? Мең ағам хораз болуп гыгыранда Гүнем догяр...

Юрт. Эркин нешир. Эсасландыран Ё. Аннагурбан.

1998-нжи йылың ноябрында нешир эдилип башланды.

Интернетдәки сах.: www.annagurban.com
